

Wojciech Rajpold*

Zabytki brązowe a archeologia osadnictwa na przykładzie Polski południowo-wschodniej

Bronze artefacts and settlement archaeology on the example of south-eastern Poland

The following text refers to the distribution of bronze artefacts in Podkarpacie during the development of the Tarnobrzeg Lusatian culture. The author tries to distinguish the areas of sites containing such items. He also presents the differences between the number, arrangement and type of sites within each of these clusters.

KEY WORDS: Podkarpacie, Tarnobrzeg Lusatian culture, Bronze Age, Early Iron Age

Submission: 22.06.2015; acceptance: 18.11.2015

WSTĘP

Poniższy tekst dotyczy rozmieszczenia stanowisk zawierających przedmioty z brązu na terenie południowo-wschodniej Polski. Badano, czy na podstawie rozmieszczenia przedmiotów z brązu można wskazać obszary, które mogły mieć większe znaczenie manifestujące się większą ilością znalezisk, czy też rozmieszczenie tego surowca było w miarę równomierne. Zajęto się także kontekstem występowania przedmiotów brązowych. Warto w tym miejscu zaznaczyć, że autor nie zajmuje się formami przedmiotów z brązu. Analizowano przede wszystkim ich rozmieszczenie, ilość, kontekst (to czy znajdowały się na cmentarzysku, osadzie lub czy był to skarb) i datowanie. Zagadnienie jakie to były przedmioty oraz kwestia analogii, zostały tutaj pominięte. Praca ta stanowi swego ro-

dzaju spojrzenie pod kątem archeologii osadniczej na przedmioty z brązu. Autor zdaje sobie sprawę, iż liczba przedmiotów z brązu w obrębie analizowanego obszaru nie jest zbyt duża. Ze wszystkich wziętych tutaj pod uwagę stanowisk pochodziło około 2000 tego typu przedmiotów. W większości są to drobne zabytki (m.in. niewielkie skrety), a okres wzięty pod uwagę to prawie 1000 lat. Jednak pomimo niewielkiej liczby przedmiotów należy zdawać sobie sprawę, iż brąz na pewno zwiększał prestiż osoby, która go posiadała, a jego niewielka ilość mogła paradoksalnie sprawiać, iż jego wartość jeszcze wzrastała. Regiony gdzie tego typu przedmiotów było więcej mogły odgrywać większą rolę i w ten sposób wywierać wpływ na sąsiadujące z nimi tereny.

ZASIEG PRACY

Analizie poddano cały obszar województwa podkarpackiego, a także przylegające do niego fragmenty województw świętokrzyskiego i lubelskiego. Oczywiście należy sobie zdawać sprawę, iż obszary południowego Podkarpacia to tereny nie objęte osadnictwem TKŁ i należy tutaj mówić o obecności innego ugrupowania z kręgu kultur pól popielnicowych (S. Czopek, W. Poradyło 2008, s. 178–186). Warto odnotować, iż zdaniem Wojciecha Błajera (2003b, s. 251), to właśnie napływ brązów zakarpaccich (M. S. Przybyła 2007) doprowadził do wykształcenia się na obszarach południowego Podkarpacia odmiennego ugrupowania kulturowego. Mamy tutaj także prace Marka Gedla, który nie zaprzeczał niewątpliwym wpływom zakarpackim (M. Gedl 1998a; 1998c), nie wykluczał jednak

możliwości lokalnej wytwórczości przy wykorzystaniu złóż miedzi znajdujących się w okolicy Sanoka i w górnym biegu Wisłoka (M. Gedl 1988). Właśnie ze względu na zamieszkiwanie tego obszaru przez ludność, która albo pośredniczyła w wymianie handlowej pomiędzy strefą zakarpacką a ludnością TKŁ, albo sama wytwarzała przedmioty z brązu, wyłączenie tych terenów z obszaru badań wydaje się być niewskazane.

Jeżeli chodzi o północną granicę, to wyznacza ją ujście rzeki Wyżnica i stanowiska w Kosinie. Także i tutaj przynależność kulturowa części materiałów nie jest do końca jasna. Wskazuje się na możliwość wcześniejszego zasiedlenia tych terenów przez inną niż „tarnobrzeńska” grupę kulturową, która miałaby się tam pojawić dopiero w II i III fazie swojego rozwoju (E. Kłosińska 2005).

* Instytut Archeologii UR, ul. Moniuszki 10, 35-015 Rzeszów

Również zachodnia granica wyznaczona zgodnie z biegiem Wisłoki może budzić pewne wątpliwości ze względu na obecność materiałów grupy górnośląsko-małopolskiej na osadzie w Kliszowie (S. Czopek 2003) i cmentarzysku w Knapach (S. Czopek 2004).

W zasadzie wydaje się, iż aktualnie jedynie wschodnia granica, oparta o dolinę Sanu, nie budzi większych wątpliwości.

OGÓLNE ROZMIESZCZENIE STANOWISK, NA KTÓRYCH ODNALEZIONO PRZEDMIOTY Z BRĄZU

W kwestii rozmieszczenia (ryc. 1) stanowisk zawierających przedmioty z brązu, można zauważyć, iż stanowiska te grupują się w większe regiony, a ich granice można spróbować wyznaczyć za pomocą metody poligonów Thiesena, gdzie centralnym punktem byłyby miejsca najliczniejszych zgrupowań stanowisk zawierających przedmioty z brązu. W zasadzie, można tutaj mówić o trzech dużych koncentracjach:

1. Północne, związane przede wszystkim z ujściem Sanu do Wisły, łączące trzy duże zgrupowania w okolicy Tarnobrzega, Pysznicy i Kosiny. Dodatkowo, w skupisku tym znalazła się także grupa stanowisk w okolicy Krzemienicy, związanych z ujściem Wisłoki do Wisły.
2. Centralne, związane z ujściem Wisłoka do Sanu. Łączyło ono ugrupowania leżące wzdłuż Sanu od Przemyśla po ujście Wisłoka do Sanu oraz część stanowisk leżących wzdłuż Wisłoka. Widać także, że największe zagęszczenie tego typu stanowisk to okolice Rzeszowa i ujście Wisłoka do Sanu.
3. Południowe, najbardziej luźne, tworzy duże zgrupowanie stanowisk w okolicy Sanoka. Mamy tutaj także pas stanowisk zakwalifikowanych jako skarby ulokowane wzdłuż Wisłoka. Należy także wspomnieć o grupie stanowisk leżących wzdłuż Sanu; od cmentarzyska w Bachórze-Chodorówce po ujście Wiaru, które usytuowane są już na granicy oddziaływania ugrupowań centralnego i południowego.

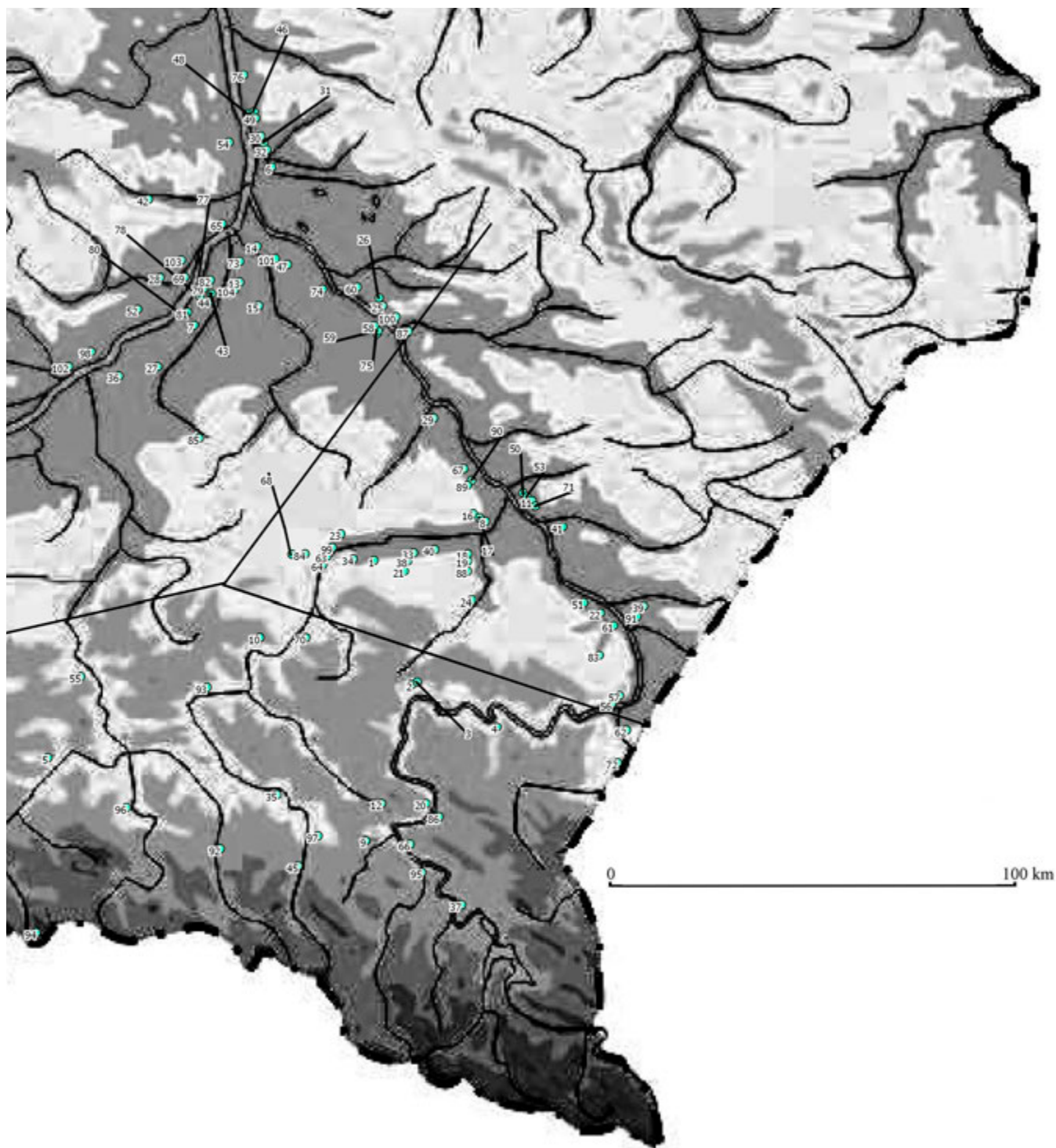
Trzeba jednak zaznaczyć, iż granice skupisk wyróżnionych tutaj na podstawie metody poligonów Thiessena są dosyć płynne i nie wskazują rzeczywistych granic poszczególnych skupisk. Szczególnie kłopotliwa jest granica pomiędzy ugrupowaniem południowym a centralnym. Została ona wyznaczona na podstawie skupiska rozwijającego się w okolicy Sanoka (południowe ugrupowanie) od III fazy rozwoju TKŁ i ugrupowania w okolicy ujścia Wisłoka do Sanu (centralny region), funkcjonującego przez cały okres rozwoju TKŁ. Prowadzi to do przekłamania dotyczącego I fazy rozwoju TKŁ, gdzie duże i dobrze przebadane cmentarzysko w Bachórze-Chodorówce zostało zakwalifikowane do południowego ugrupowania, do którego, jak wykazemy w dalszej części pracy, raczej nie powinno należeć. Pokazuje to, że przy wykorzystywaniu metod archeologii osadniczej należy uważać i podchodzić bardzo ostrożnie do otrzymywanych wyników oraz brać pod uwagę także inne czynniki. Pomimo wspomnianych wyżej problemów, wyznaczone w ten sposób skupiska pozwalają na zaprezentowanie przemian dotyczących rozmieszczenia przedmiotów z brązu na analizowanym tutaj obszarze. Dają także możliwość dojścia do wielu interesujących wniosków, płynących z takiego a nie innego rozmieszczenia stanowisk zawierających przedmio-

ty z brązu. Klopoty z wyznaczeniem dokładnych granic zasięgu TKŁ wskazują, jak wielu wpływom ulegała ta kultura i jak była wewnętrznie niejednorodna. Niemniej, ograniczenie się tutaj do obszarów, które bez wątplenia przynależały do TKŁ, spowodowałoby znacznie zubożenie materiałów i znacząco obniżyłoby wartość poznawczą poniższych rozważań.

Przed wszystkim wyraźnie widać, iż omówione powyżej skupiska związane są przede wszystkim z rzekami: Wisłą, Sanem i Wisłokiem, w obrębie których osadnictwo się koncentrowało, stąd taki rozkład nie jest raczej niczym nadzwyczajnym. Jednak trzeba odnotować, że największe nagromadzenia stanowisk w ramach poszczególnych skupisk związane były z miejscami, gdzie rzeki te się łączyły.

W przypadku skupiska północnego są to przede wszystkim ujścia Sanu i Wisłoki. Wydaje się jednak, że również mniejsze rzeki musiały mieć tutaj duże znaczenie. Widać wyraźnie, iż stanowiska w okolicy Tarnobrzega, Pysznicy i Kosiny nie grupują się bezpośrednio w miejscu ujścia Sanu do Wisły, ale kilkanaście, niekiedy nawet kilkadziesiąt kilometrów dalej. Na pewno jednym z ważniejszych powodów takiego ułożenia stanowisk były trudne warunki środowiskowe (obszar taki jest podmokły i ulega częstym powodziom) terenów w pobliżu ujścia rzek Wisłoki i Sanu. Warto jednak zauważyć, iż stanowiska w okolicy Tarnobrzega grupują się w pobliżu rzek Łęg i Trześniówka, które umożliwiały kontakty z obszarami w głębi Płaskowyżu Kolbuszowskiego. W przypadku Kosiny mamy stanowiska ulokowane przede wszystkim u ujścia Sanny, która dawała dogodne połączenie z obszarami w głębi dzisiejszego województwa lubelskiego. Skupiska z okolicy Pysznicy to przede wszystkim rzeka Tanew, która dawała możliwość dogodnego dotarcia aż po Roztocze. Jedynie w przypadku stanowisk w okolicy Krzemienicy, czynnik mniejszej rzeki nie jest tak widoczny, chociaż i tutaj część stanowisk lokuje się u źródeł Łęgu, a po drugiej stronie Wisły, znajdowała się duża osada w Zawadzie (B. Chomentowska 1989), usytuowana tuż przy ujściu Czarnej do Wisły.

Centralne ugrupowanie, jak już wspomniano, związane jest przede wszystkim z doliną dolnego Wisłoka. Ugrupowanie w okolicy Rzeszowa związane było z tzw. pradoliną podkarpacką, przez którą od zachodu płynęła Wielopolka (jeden z dopływów Wisłoki), a od wschodu Wisłok (J. Kondracki 1998, s. 311–312). Warto odnotować, iż w tym miejscu przecinały się szlaki łączące te tereny z obszarami na południu, a także z dolinami Wisłoki i Sanu. Kolejne większe skupisko w okolicy Grodziska Dolnego, związane jest przede wszystkim z ujściem Wisłoki do Sanu, a także ujściem Mlecзки do Wisłoka. Rzeka ta umożliwiała tutaj alternatywną i znacznie krótszą niż wzdłuż Sanu, drogę dotarcia do górnego biegu Sanu. Kolejne ugrupowanie zlokalizowane w okolicy Manasterza, podobnie jak w przypadku skupiska z Grodziska Dolnego, związane jest przede wszystkim z ujściem Wisłoka do Sanu, a także Lubaczówki. Ciekawie prezentuje się skupisko

Ryc. 1. Rozmieszczenie stanowisk na analizowanym obszarze. Numeracja według tabeli 1

Abb. 1. Verteilung der Fundstellen auf dem analysierten Gebiet. Nummerierung anhand der Tabelle 1

w okolicy Wietlina. Nie jest ono związane z dopływem większej rzeki, niemniej wpada tam do Sanu rzeka Wisznia, która wraz z Wiarem tworzy tzw. bramę przemyską, stanowiącą dogodne połączenie z Ukrainą. Problematyczna jest kwestia skupiska w okolicy Przemyśla, które zostało rozdzielone pomiędzy ugrupowanie południowe i centralne. Skupisko to związane było przede wszystkim z ujściem Wiaru, niewielkiej rzeki łączącej te tereny z Dniestrem. Warto by się także zastanowić,

czy skupiska tego nie należałoby jeszcze łączyć ze skupiskiem w okolicy Manasterza.

W przypadku ugrupowań południowych sytuacja jest nieco inna. Brak jest tutaj dużych skupisk stanowisk, jedynie w okolicy Sanoka można mówić o nieco większym zagęszczeniu. W zasadzie, stanowiska grupują się wzdłuż górnych odcinków Sanu, Wisłoki i Wisłoka, i są to pojedyncze stanowiska; najczęściej skarby lub znaleziska luźne.

Ponieważ to właśnie rzeki stanowiły w pradziejach główne linie komunikacyjne (E. Romer 1901), przecinanie się arterii musiało mieć duże znaczenie dla ludności zamieszkującej te obszary, zwłaszcza, że jak już wspomniano, na te tereny przede wszystkim napływał brąz. Czy to z terenów nadcisańskich, czy z okolic Sanoka, musiał być przemieszczany wzdłuż dolin rzecznych. Stąd ujściowe odcinki poszczególnych rzek, jako miejsca gdzie łączyły się szlaki komunikacyjne, mogły mieć duże znaczenie.

Widać także, że skupiska przedmiotów z brązu w skupisku północnym i centralnym wcale nie są przypadkowe i lokują się nie tylko w pobliżu przecinania się głównych szlaków leżących wzdłuż Wisły, Wisłoka, Wisłoki i Sanu, ale także tam, gdzie uchodziły nieco mniejsze rzeki mogące pełnić funkcję lokalnych arterii komunikacyjnych. Często jest lokowanie skupisk w niewielkim oddaleniu od głównych szlaków komunikacyjnych, tak by móc wykorzystywać lokalne drogi. Znajduje to w pewnym stopniu uzasadnienie czysto logistyczne, ponieważ metal po dotarciu na miejsce głównym szlakiem, musiał być rozdysponowywany dalej lokalnym drogami, a do tego niewielkie rzeki nadawały się świetnie.

W przypadku stanowisk w południowym ugrupowaniu, brak wyraźnych skupisk i częste skarby zdają się wskazywać na drogę transportu surowców dalej, w kierunku północnym. Ponieważ mamy tu do czynienia bądź z pośrednictwem, bądź z lokalną produkcją, przecinanie się szlaków komunikacyjnych nie mogło mieć miejsca, ponieważ większość z nich wychodziła właśnie z tego skupiska. Również niewielkie rzeki służące do lokalnego rozdysponowywania brązów nie mogły mieć tutaj większego znaczenia, stąd właśnie brak skupisk podobnych do tych z centrum czy północy.

Jeżeli spojrzymy na odległość pomiędzy największymi zgrupowaniami w poszczególnych skupiskach zauważymy, iż odległość między nimi w linii prostej jest bardzo zestandaryzowana i wynosi po około 90 kilometrów. Jednak, ponieważ to rzeki stanowiły główną arterię komunikacyjną, należałoby pod tym kątem sprawdzić odległość między nimi. Tutaj także nie ma większych różnic; ugrupowanie północne leżało w odległości około 140 kilometrów od centralnego, a odległość między tym ostatnim a południowym wynosiła około 150 km. Oznacza to, że aby pokonać dzielącą je odległość potrzeba było 4–5 dni, stąd ich wzajemne kontakty nie mogły być zbyt częste, niemniej oczywiście zachodziły, czego dowodem są chociażby odkrywane przez nas przedmioty z brązu.

Ciekawa jest także kwestia dosyć zestandaryzowanej odległości między skupiskami tarnobrzeskim, kosińskim, a pysznickim, między którymi odległość wynosiła po około 40 kilometrów. Nieco bliżej leżały skupiska tarnobrzeskie i krzemienieckie, bo dzieliła je odległość około 30 km.

O podobnym „zestandaryzowaniu” trudno mówić w przypadku regionu centralnego. Wprawdzie odległość między ugrupowaniem w okolicy Grodziska Dolnego a rzeszowskim wynosiła około 40 kilometrów, jednak już odległość między Grodziskiem Dolnym a Manasterzem to nieco ponad 10 km. Odległość między Manasterzem a Wietlinem to około 20 km. Wietlin od Przemyśla dzieli odległość prawie 30 km. Widać więc, że odległość nie była najważniejszym elementem, a w grę wchodziły także inne czynniki, jak wspomniana obecność mniejszej rzeki mogącej pełnić rolę lokalnej arterii komunikacyjnej.

Ponieważ zgrupowanie południowe nie tworzyło większych skupisk, trudno mówić o jakichś odległościach, dlatego tę kwestię należy pominąć.

PORÓWNANIE GŁÓWNYCH SKUPISK

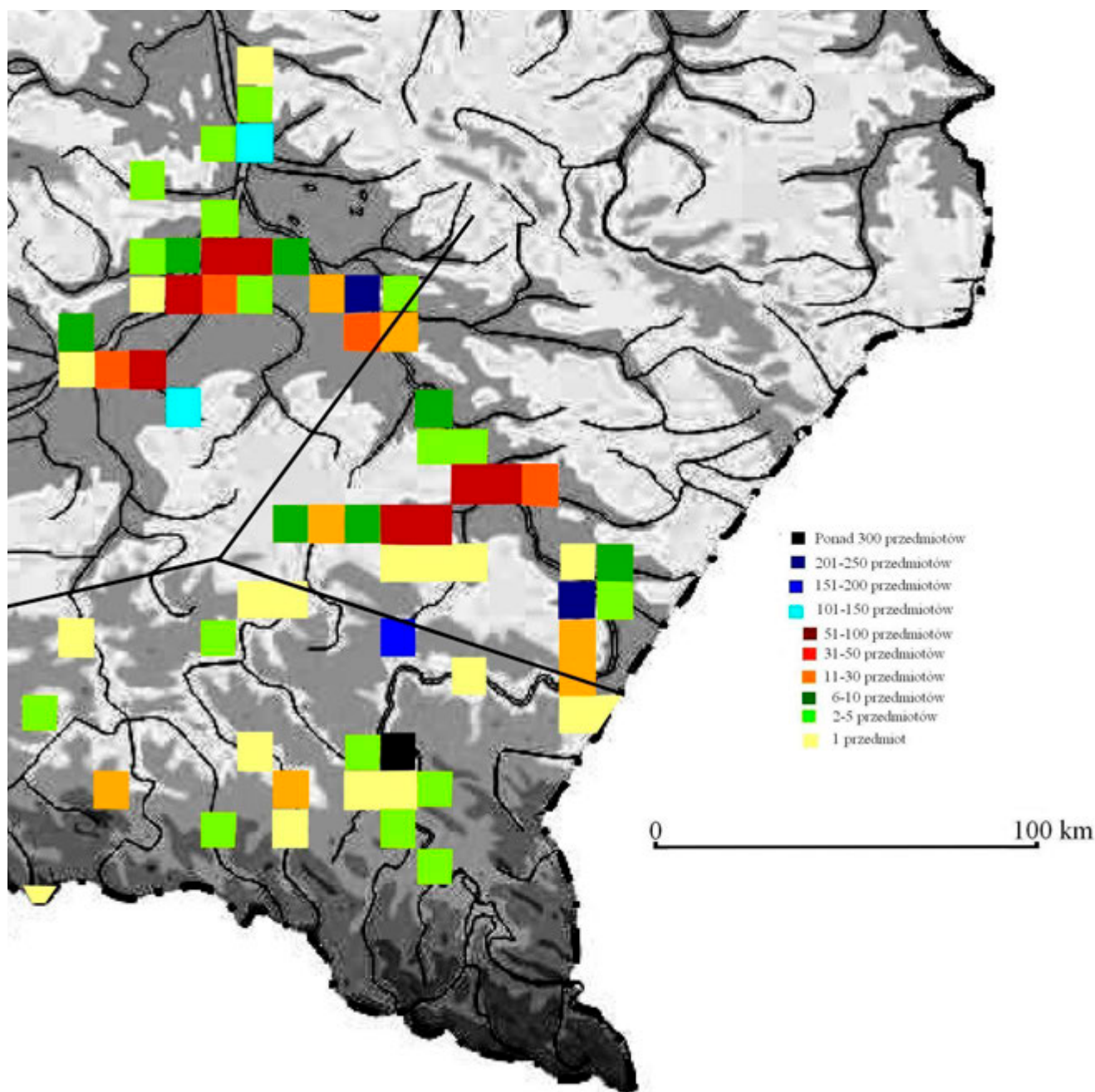
Ciekawa jest możliwość porównania wydzielonych tutaj skupisk. Jedną z zastosowanych metod było wyznaczenie na mapie siatki kwadratów o bokach 10 na 10 km. Następnie, sprawdzano jakie stanowiska znajdowały się w obrębie danego kwadratu i sumowano wszystkie przedmioty znalezione na tych stanowiskach. W zasadzie, mapa (ryc. 2) prezentuje bardziej stan badań, ponieważ oczywistym jest, że tam gdzie stanowisko było badane przez wiele lat liczba odkrytych przedmiotów z brązu jest wyższa, niż tam, gdzie badania były krótkotrwałe. Stąd metoda ta jest mało wiarygodna.

Mamy tutaj także poważny problem w postaci dużych cmentarzysk użytkowanych przez wszystkie trzy fazy rozwoju ludności TKŁ, z których materiał nie został opracowany jak Tarnobrzeg-Machów 20 czy Furmany 1. Zdecydowano się dokonać prostego podziału przez dwa. Oznacza to, że w przypadku tego typu cmentarzyk dzielono liczbę przedmiotów z brązu przez dwa. Oczywiście metoda ta może prowadzić do dużych zafałszowań, niemniej pozwala na stosunkowo łatwe określenie ogólnej liczby przedmiotów. Oczywiście, tam gdzie materiały zostały opracowane i można było je datować, nie zdecydowano się na tak daleko idące uproszczenie.

Warto jednak zauważyć, iż to w skupisku północnym mamy najwięcej kwadratów z dużą liczbą przedmiotów, pod-

czas kiedy w skupisku centralnym i południowym liczebność tego typu kwadratów znacznie spada. Znajduje to także odzwierciedlenie w liczbie przedmiotów, gdzie na stanowiskach w skupisku północnym odnaleziono ponad 900 przedmiotów z brązu, podczas gdy w skupiskach centralnym i południowym liczba ta była w miarę zbliżona i wynosiła ponad 500. Bardzo podobne rezultaty otrzymamy, jeżeli weźmiemy pod uwagę liczbę stanowisk występujących na danym kwadracie (ryc. 3). Z tym, że w tym przypadku, jeżeli mamy do czynienia ze znaleziskami luźnymi, o których wiemy tylko, że znajdowały się w pobliżu danej miejscowości, autor łączył te stanowiska w jedno, aby w sposób sztuczny nie zawyżyć liczby stanowisk na danym obszarze pojedynczymi znaleziskami. Problem ten dotyczy okolic Przemyśla i Jarosławia, gdzie mamy informacje o znalezieniu w kilku miejscach pojedynczych przedmiotów z brązu. Wydaje się, że zawyżenie wartości tych terenów poprzez lokowanie tam większej liczby stanowisk byłoby błędem.

Analiza ryciny wskazuje, iż najczęściej na każdy kwadrat przypadało jedno stanowisko. Szczególnie jest to widoczne w południowym ugrupowaniu. Wraz z przesuwaniami się na północ zagęszczenie stanowisk z przedmiotami z brązu wzrasta, z tym, że trudno dostrzec większe różnice pomiędzy sku-

Ryc. 2. Ogólna gęstość występowania przedmiotów z brązu
Abb. 2. Allgemeine Vorkommendichte der Bronzegegenstände

piskiem centralnym a północnym, a ogólna liczba stanowisk jest tutaj bardzo zbliżona (36 – centrum i 45 – północ).

Powyższe zestawienia pomijają dosyć ważną kwestię, a mianowicie wielkość przedmiotów z brązu odnalezionych na danym stanowisku. W zasadzie do tej pory niewielki skręt był zrównywany z masywnym naszyjnikiem. Jest to daleko idące uproszczenie. Dlatego postanowiono wprowadzić system punktów za wielkość. I tak, niewielkie skręty, fragmenty drucików, niewielkie grociki to 1 punkt. Trochę większe przedmioty, jak zausznice gwoździowate czy zausznice typu Kłyżów, to 3 punkty. Siekierki, bransolety, szpile, masywne groty włóczni, czyli przedmioty dużo większe to 5, a ich fragmenty 3 punkty. Bardzo duże przedmioty, jak masywne naszyjniki typu Sieniawa, nagolenniki i naramienniki, to 10 punktów.

Wyjątkowe przedmioty, jak miecze i fragmenty brązowych naczyń, to 20 punktów.

Tabela 2 oraz ryc. 4 dostarczają dosyć interesujących wyników. Region północny przeważa nad pozostałymi z prawie 1800 punktami. Centrum jest tylko nieznacznie słabiej reprezentowane i osiągnęło prawie 1650 punktów. Ponownie naj słabiej wypadło południe z około 1200 punktami.

Niezwykle interesujące wyniki otrzymujemy, jeżeli spojrzymy na rozmieszczenie stanowisk pod względem ich rodzaju – czy był to skarb, cmentarzysko, osada, znalezisko luźne (ryc. 5 i 6).

Widać wyraźnie, że znaleziska luźne i skarby lokują się przede wszystkim w południowym ugrupowaniu. Na 23 stanowiska jedynie 3 można uznać za cmentarzyska, z czego

Tabela 1

Stanowiska zawierające przedmioty z brązu, uwzględnione w niniejszej pracy

Tabelle 1

Die im vorliegenden Beitrag behandelten Fundstellen mit Bronzegegenständen

Nr	Stanowiska	Rodzaj	Liczba przedmiotów	Punktacja	Datowanie	Źródło
1.	Albigowa 1	C	5	21	I–II	M. Gedl 1998b
2.	Bachórz- -Chodorówka	C	172	463	I–II	M. Gedl 1994
3.	Bachórz	O	4	8	III	M. Gedl 1998a, s. 168
4.	Bachów 3	L	1	10	?	M. Gedl 1998a, s. 169
5.	Biecz	L	2	23	?	M. Gedl 1998a, s. 171
6.	Borów	C	4	4	II–III	E. Kłosińska 2004, s. 305
7.	Chmielów	C	2	2	III?	S. Czopek 1990, s. 233
8.	Chodaczów 2	C	28	113	I–III?	S. Czopek 1996a
9.	Czerzeż	L	1	5	I	M. Gedl 1998a, s. 178
10.	Czudec	L	1	5	I	M. Gedl 1998a, s. 178
11.	Dybków	C	1	3	III	K. Moskwa 1976, s. 286
12.	Falejówka	S	3	15	III	M. Zielińska 2005
13.	Furmany 1	C	przedmioty z brązu wystąpiły w 84 grobach brak jednak informacji (za wyjątkiem informacji z badań Adama i Janiny Kraussów, z których dowiadujemy się o 8 grobach na każdy przypadał jeden przedmiot) ile ich było dokładnie (przyjęto, że było ich co najmniej 84 – po jednym przedmiocie na grób)	107 (punktacja jest tutaj wyższa ze względu na informacje o obecności na tym cmentarzysku naszyjnika, dwóch bransolet, łańcuszka i zausznicy które mają wyższą punktację prawdopodobnie całościowe opracowanie materiału jeszcze by tę punktację zwiększyło)	I–III	A. Krauss, J. Krauss 1970; K. Ormian, M. Brylska, K. J. Guściora 2001
14.	Gorzyce	C	12	29	II–III	K. Moskwa 1959
15.	Grębów	C/L	C – 1, L – 1	C-3, L-20	L – I, C – III	S. Czopek 1996b; K. Garbacz 1996
16.	Grodzisko Dolne 1	C	44	172	I?	S. Czopek 1996a
17.	Grodzisko Dolne 22	O	5	13	III	S. Czopek 2007
18.	Grzęska 1	C	12	24	III	S. Czopek, J. Ligoda, J. Podgórska-Czopek 2009
19.	Grzęska 2	L	1	5	I	K. Moskwa 1976, s. 202
20.	Hłomcza	S/O	325	325	III	A. Muzyczuk, E. Pohorska-Kleja 1994; 1996; A. Muzyczuk 2003
21.	Husów 2	L	1	5	I	K. Moskwa 1976, s. 202
22.	Jarosław okolice	L	I – 2, III – 2	I – 25, III – 6	I–III	K. Moskwa 1976, s. 205–206; M. Gedl 1998a, s. 190
23.	Jasionka 1	C	8	25	III	K. Moskwa 1976, s. 206–209
24.	Kańczuga	L	1	10	I	M. S. Przybyła, W. Blajer 2008, s. 153

Nr	Stanowiska	Rodzaj	Liczba przedmiotów	Punktacja	Datowanie	Źródło
25.	Kłyżów 2	C	98	198	II–III	K. Trybała-Zawiślak 2012
26.	Kłyżów 23	C	1	1	III	M. Florek 1993
27.	Knapy 6	C	51	123	III	S. Czopek 2004
28.	Koprzywnica	L	5	I – 20, III – 1	I – 4 masywne bransolety, 1 III – grocik sercowaty	M. Bajka 2013, s. 109; 91-72/31; 91-72/28
29.	Kopki 3	C	4–7 (nie jasne jest pochodzenie 1 skręta i 2 zausznic gwoździowatych które mogły pochodzić także z cementarzyska w przędzlu	13-19	II–III	W. Poradyło 1995
30.	Kosina 1	C	1	1	III	J. Miśkiewicz, T. Węgrzynowicz 1974
31.	Kosina 2	C	131	165	II-III	J. Miśkiewicz, T. Węgrzynowicz 1974
32.	Kosina 3	C	3	3	III	J. Miśkiewicz, T. Węgrzynowicz 1974
33.	Kosina 35	L	1	5	I	S. Czopek 1990, s. 233
34.	Kraczkowa 1	C	1	5	II-III	M. S. Przybyła, W. Blajer 2008, s. 159
35.	Krosno 4	L	1	5	?	K. Moskwa 1976, s. 221
36.	Krzemienica 1	C	45	66	II/III	E. Szarek-Waszkowska 1975
37.	Lesko	L	2	25	I	M. Gedl 1998a, s. 198
38.	Lipnik 5	C	I – 18, III – 1, ? – 32 (co najmniej)	I – 66, III – 3, ? – 50 48	I–III?	W. Blajer 2001b; 2002; 2003a; 2004; 2005;
39.	Łazy 30	C	co najmniej 6	18	I–II	P. Jarosz 2004; P. Jarosz, A. Szczepanek 2005; P. Jarosz, A. Szczepanek, M. Wołoszyn 2006; P. Jarosz, A. Szczepanek 2007
40.	Maćkówka	S	50	325	I	W. Blajer 2001a, s. 332
41.	Manasterz 6	C	I – 33, ? – 12	I – 78, ? – 33	I–III	P. Godlewski 2001; S. Czopek, M. Siek, K. Trybała 2005; K. Trybała 2006; 2007
42.	Międzygórz	S	2	13	I	W. Blajer 2001a, s. 332
43.	Mokrzyszów 1	C	7	11	II–III	K. Moskwa 1964
44.	Mokrzyszów 2	C	21	37	II–III	K. Trybała-Zawiślak 2012
45.	Mymoń	L	1	5	I	K. Moskwa 1976, s.245
46.	Nowy Rachów	L	1	5	I	E. Kłosińska 2004, s. 306–307
47.	Obojna- -Zaosie	C	8	18	III	K. Moskwa 1976a, s. 247–248
48.	Opoczka Mała 1	C	1	3	III	M. Drewko 1929, s. 283
49.	Opoka Kolonja	L	1	10	I	E. Kłosińska 2005, s. 279
50.	Paluchy 1	C	I – 13, III – 8, ? – 21,	I – 65, III – 28, ? – 39,	I–III	A. Kostek 2002
51.	Pełkinie	L	1	10	I	K. Moskwa 1976, s. 253-254
52.	Piasieczno okolice	L	1	5	I	K. Moskwa 1976, s. 254

Nr	Stanowiska	Rodzaj	Liczba przedmiotów	Punktacja	Datowanie	Źródło
53.	Pigany 5	C	8 (tylko część materiałów została opracowana stąd liczba ta jest minimalna)	20	III?	H. Różańska 1962
54.	Piotrowice	C	3	7	II–III	E. Kłosińska 2005, s. 282
55.	Przeczyca 2	L	1	5	I	M. Gedl 1998a, s. 216
56.	Przemysł okolice	S	7	27	I	W. Blajer 2001a, s. 349
57.	Przemysł okolice	L	1 – I, 3 – II/III	I – 20, II/III – 7	I–III	K. Moskwa 1976, s.265
58.	Przędzel	S	10	70	I	W. Blajer 2001a, s. 333
59.	Przędzel 5	C	3? (sporna jest przynależność dwóch zausznic gwoździowatych i skręta; nie można wykluczyć że pochodzą one z cementarzyska w Kopkach)	7?	III	W. Poradyło 1995
60.	Pysznica	C	104	251	II–III	S. Czopek 2001
61.	Radymno	S	220	255	I	W. Blajer 2001a, s. 334
62.	Rożubowice	L	1	20	I	K. Moskwa 1976, s. 272–273
63.	Rzeszów 11	L	1	5	I	K. Moskwa 1976, s. 281
64.	Rzeszów- -Kopiec	S	5	28	I	W. Blajer 2001a, s. 334
65.	Sandomierz	L	3	15	I	S. Tabaczyński, A. Buko 1981, s. 53, ryc. 26
66.	Sanok- -Olchowce 16	C	1	3	III?	M. Zielińska 1994
67.	Sarżyna 4	L	1	5	I	S. Czopek 1990, s. 237
68.	Sędziszów Małopolski	L	1	5	I	K. Moskwa 1976, s. 285
69.	Skotniki	C	1	1	?	R. Jakimowicz 1934
70.	Siedliska	L	1	5	I	S. Czopek 1990, s. 240
71.	Sieniawa	S	4	25	I	W. Blajer 2001a, s. 334
72.	Śierakoście	L	1	3	I	M. Gedl 1998a, s. 226
73.	Sokolniki	C	7	30	III	K. Moskwa 1976, s. 288–290
74.	Stalowa Wola Charzewice	C	5	11	III	J. M. Paluch 2013
75.	Stróża	C	43	43	III	W. Poradyło 1995
76.	Świeciechów Duży	C	1	3	III	E. Kłosińska 2004, s. 306
77.	Tarnobrzeg	L	1	5	?	S. Czopek 1990, s. 238
78.	Tarnobrzeg 1	C	1	5	III	J. Ligoda, 2004
79.	Tarnobrzeg 5	O	2	4	III	M. Florek, J. Gurba 1993
80.	Tarnobrzeg- -Machów 7	S?	2	20	I	W. Blajer 2001, s. 335
81.	Tarnobrzeg- -Machów 20	C	przedmioty z brązu wystąpiły w 60 grobach brak jednak informacji o tym ile ich było, dlatego przyjęto, że musiało ich być minimum 60	ponad 60	I–III	I. Pieróg 2005
82.	Tarnobrzeg Zakrzów 1	O	1 (szpila bimetaliczna trzonek z żelaza, a główka brązowa)	3	III	J. Podgórska-Czopek, S. Czopek 1991
83.	Trójczyce 1	C	12	22	III	W. Poradyło 2001
84.	Trzciana	S	6	30	I	W. Blajer 2001a, s. 335

Nr	Stanowiska	Rodzaj	Liczba przedmiotów	Punktacja	Datowanie	Źródło
85.	Trzęsówka 1	C	138	257	III	K. Moskwa 1971
86.	Tyrawa Solna	S	4	18	III	W. Blajer 2001a, s. 368
87.	Ulanów	C	13	25	III	W. Poradyło 1995
88.	Urzejowice	L	1	3	?	K. Moskwa 1976, s. 320
89.	Wierzawice 4	C	3	15	I	K. Moskwa 1984
90.	Wierzawice 7	C	2	8	III	W. Poradyło 1995
91.	Wietlin	C	I – 2, III – 2, ? – 1	I – 6, III – 3, ? – 1	I–III	A. Kostek 1991
92.	Wietrzno 4	C	2	8	I	K. Moskwa 1976, s. 325
93.	Wiśniowa	S	3	30	I	W. Blajer 2001a, s. 336
94.	Wysowa	L	1	20	I	K. Moskwa 1976, s. 335
95.	Zagórz	S	3	20	III	W. Blajer 2001a, s. 369
96.	Załuż	S	21	98	I	M. Zielińska 2005
97.	Zarszyn	S	13	83	III	W. Blajer 2001a, s. 369
98.	Zawada 1	O	co najmniej 6	10	III	B. Chomentowska 1989
99.	Zaczernie	O	1	1	III	S. Czopek 1996a, s. 118
100.	Zarzeczce	C	3	3	II-III	S. Czopek 1993
101.	Zbydniów 1	C	43	75	III	K. Moskwa 1979
102.	Zdzieci	L	1	1	III	J. Miśkiewicz 1962, s. 342
103.	Złota	C+L	2+3 luźno znalezione szpile	C – 10, L – 15	C – I, L – ?	J. M. Ścibior 1993; M. Bajka 2013, s. 109
104.	Żupawa	C?/L	4	20-C/L	I	K. Moskwa 1976, s. 347

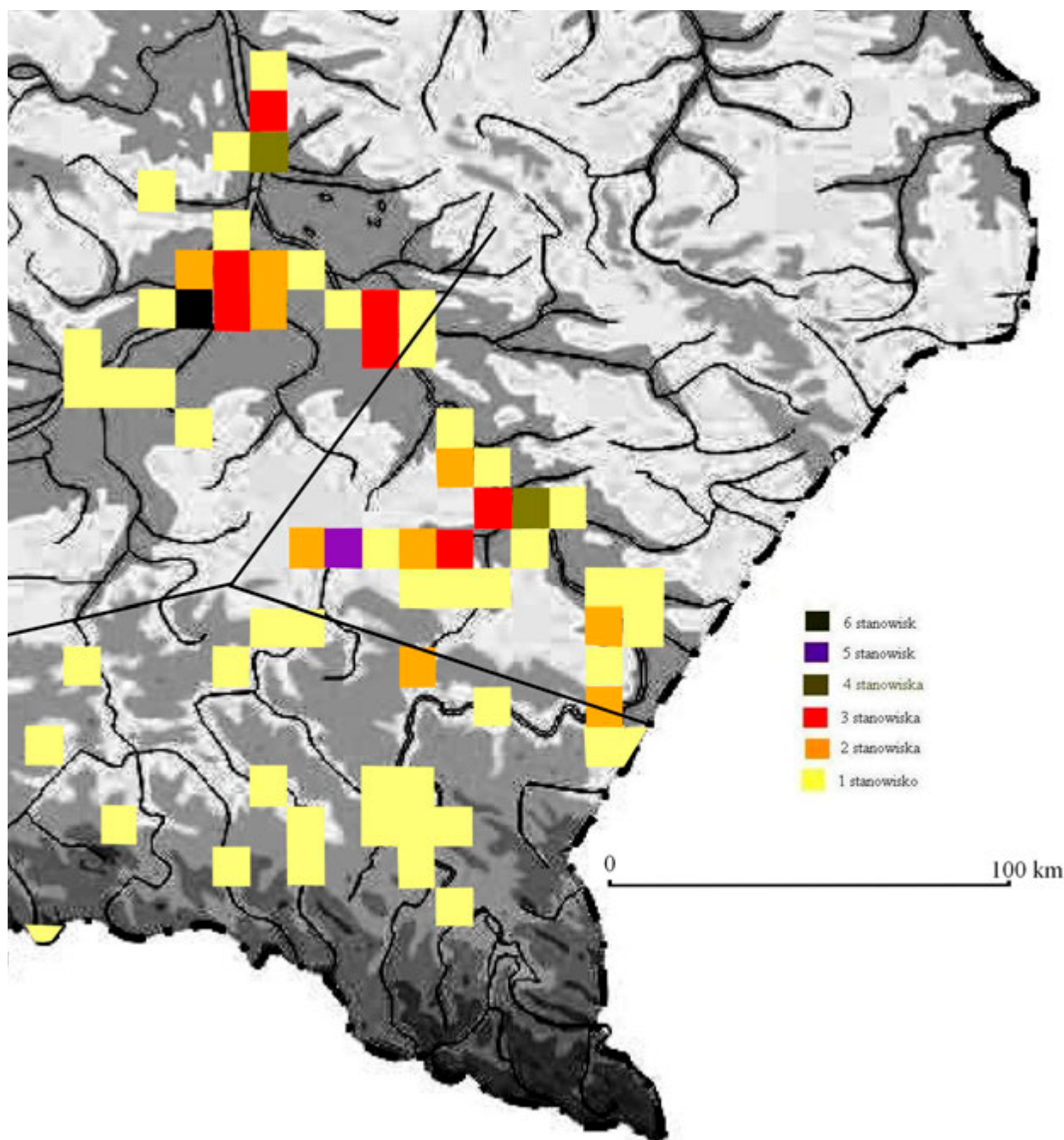
Tabela 2

Ogólne porównanie regionów południowego, centralnego i północnego pod względem liczby stanowisk oraz ich wartości punktowej z pominięciem datowania

Tabelle 2

Allgemeiner Vergleich der südlichen, zentralen und nördlichen Region in Bezug auf die Fundstellenzahl und ihre Punktwerte unter Nichtbeachtung der Datierung

	Liczba stanowisk danego typu				Wartość punktowa			
	Cmentarzyska	Skarby	Osady	Znaleziska luźne	Cmentarzyska	Skarby	Osady	Znaleziska luźne
Południe	3	6	2	12	474	264	333	131
Centrum	17	6	2	12	831	690	14	111
Północ	32	3	3	8	1594	103	17	82

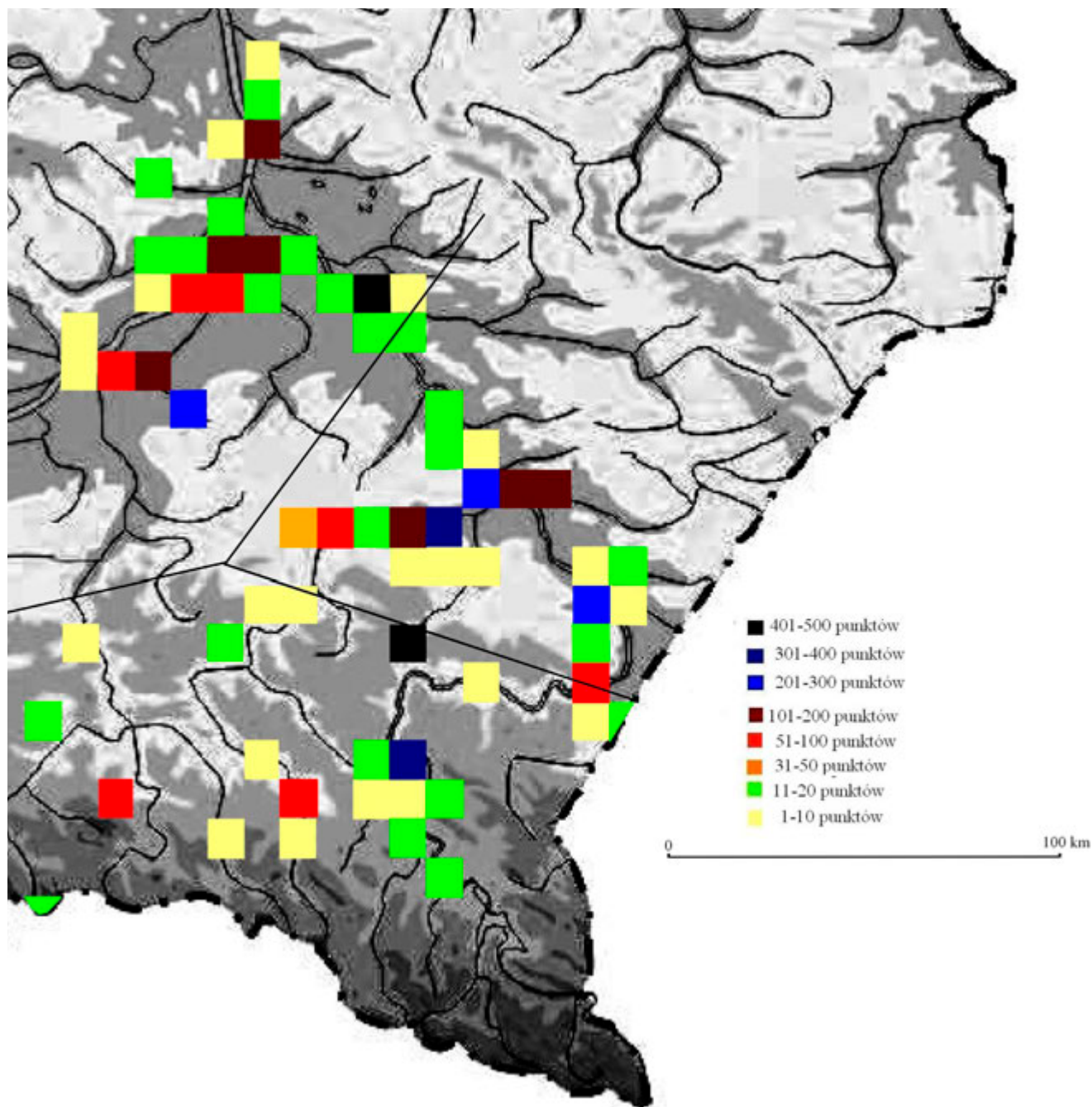
Ryc. 3. Ogólna gęstość występowania stanowisk z przedmiotami z brązu
Abb. 3. Allgemeine Vorkommendichte der Fundstellen mit Bronzegegenständen

najbogatsze w Bachórze-Chodorówce to już strefa graniczna z ugrupowaniem centralnym. Warto także wspomnieć o osadzie w Hłomczy, z której pochodzi około 325 przedmiotów z brązu (A. Muzyczuk 2003), co jest jednym z największych znalezisk w obrębie analizowanego terenu.

Idąc dalej na północ dostrzegamy, iż w skupisku centralnym wzrasta liczba cmentarzysk (17 stanowisk), na których odnaleziono przedmioty z brązu. W pozostałych przypadkach można mówić o skarbach i znaleziskach luźnych (6 skarbów i 11 znalezisk luźnych). Na zaledwie dwóch osadach stwierdzono tego typu przedmioty.

Północne ugrupowanie to z kolei przede wszystkim cmentarzyska (32 stanowiska). Tylko w 13 przypadkach mamy

znaleziska luźne i skarby (3 skarby, co najmniej 10 znalezisk luźnych), z czego w przypadku dwóch skarbów istnieją pewne wątpliwości. Jeden, ze stanowiska Tarnobrzeg-Machów 7 (W. Blajer 2001a, s. 335), to zaledwie dwa przedmioty odnalezione na osadzie, drugi, z Międzygórza (W. Blajer 2001a, s. 332) to także tylko dwa przedmioty odkryte jeszcze w XIX w. w niejasnych okolicznościach. Jedynie skarb z Przędzela nie budzi wątpliwości (W. Blajer 2001a, s. 333). Jeżeli chodzi o znaleziska luźne to reprezentują one przede wszystkim pojedyncze przedmioty. Szczególnie dużo tego typu znalezisk (4 masywne bransolety i sercowaty grocik) znamy z okolic Koprzywnicy. Są to znaleziska luźne, jeszcze z XIX w. (M. Bajka 2013, s. 109; karty AZP 91–72/28, 31). W przypadku osad, na za-

Ryc. 4. Liczba punktów przypadających na kwadraty
Abb. 4. Zahl der Punkte in einem Quadrat

ledwie trzech tego typu stanowiskach odnaleziono nieliczne przedmioty z brązu.

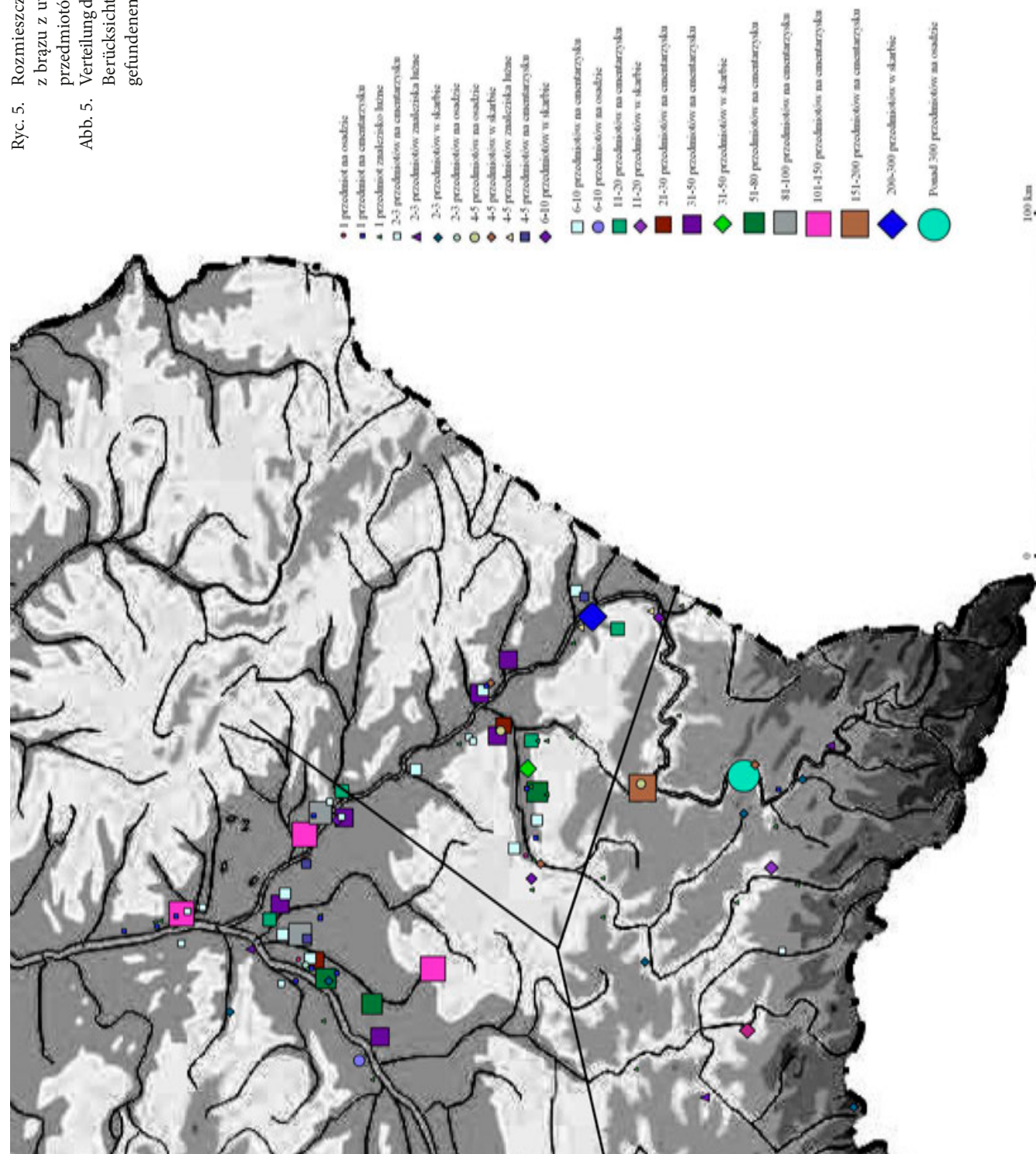
Już teraz warto zaznaczyć kilka kwestii. Przede wszystkim, zagęszczenie stanowisk z przedmiotami z brązu, a także ich liczba, wzrastają w kierunku północnym. Wyraźnie zmienia się także kontekst znalezisk, o ile na południu dominują skarby i znaleziska luźne, to wraz z przesuwaniami się w kierunku północnym na znaczeniu zyskują cmentarzyska (tabela 2), a zanikają skarby. Wydaje się, iż może to świadczyć o różnym

sposobie podchodzenia do tego surowca. Nie można także wykluczyć zmian w sposobie traktowania przedmiotów z brązu wraz z upływem czasu.

Warto jeszcze zaznaczyć, iż w każdym skupisku na osadach nie znajdujemy przedmiotów z brązu. Jeżeli odrzucimy skarb z osady w Hłomczy, to z tego rodzaju stanowisk pochodzi zaledwie 19 przedmiotów. Do zagadnienia tego powrócimy jeszcze przy omawianiu wniosków końcowych.

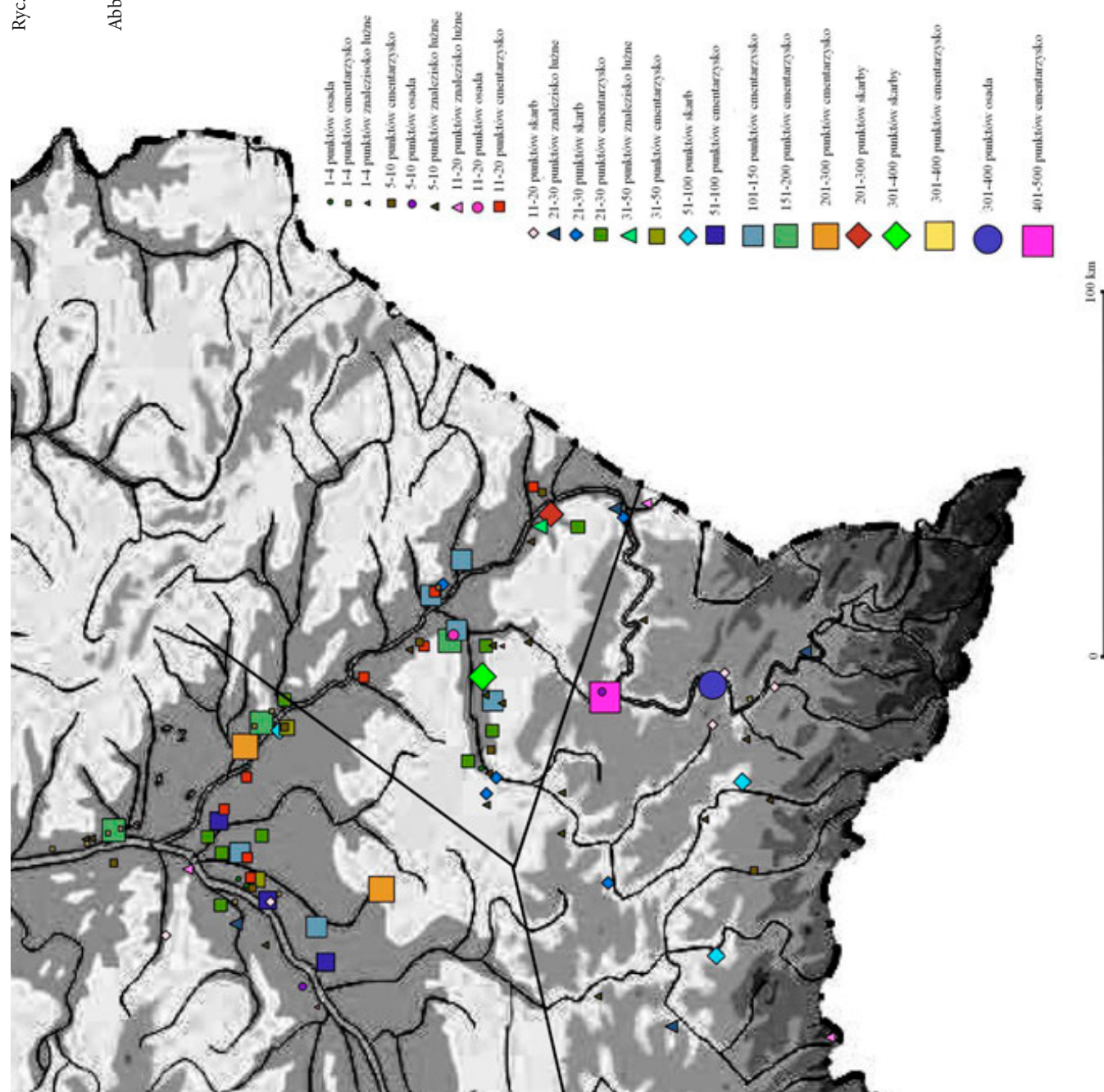
Ryc. 5. Rozmieszczenie stanowisk zawierających przedmioty z brązu z uwzględnieniem rodzaju stanowiska i liczby przedmiotów na nim odnalezionych

Abb. 5. Verteilung der Fundstellen mit Bronzegegenständen unter Berücksichtigung der Fundstellenart und Zahl der dort gefundenen Gegenstände

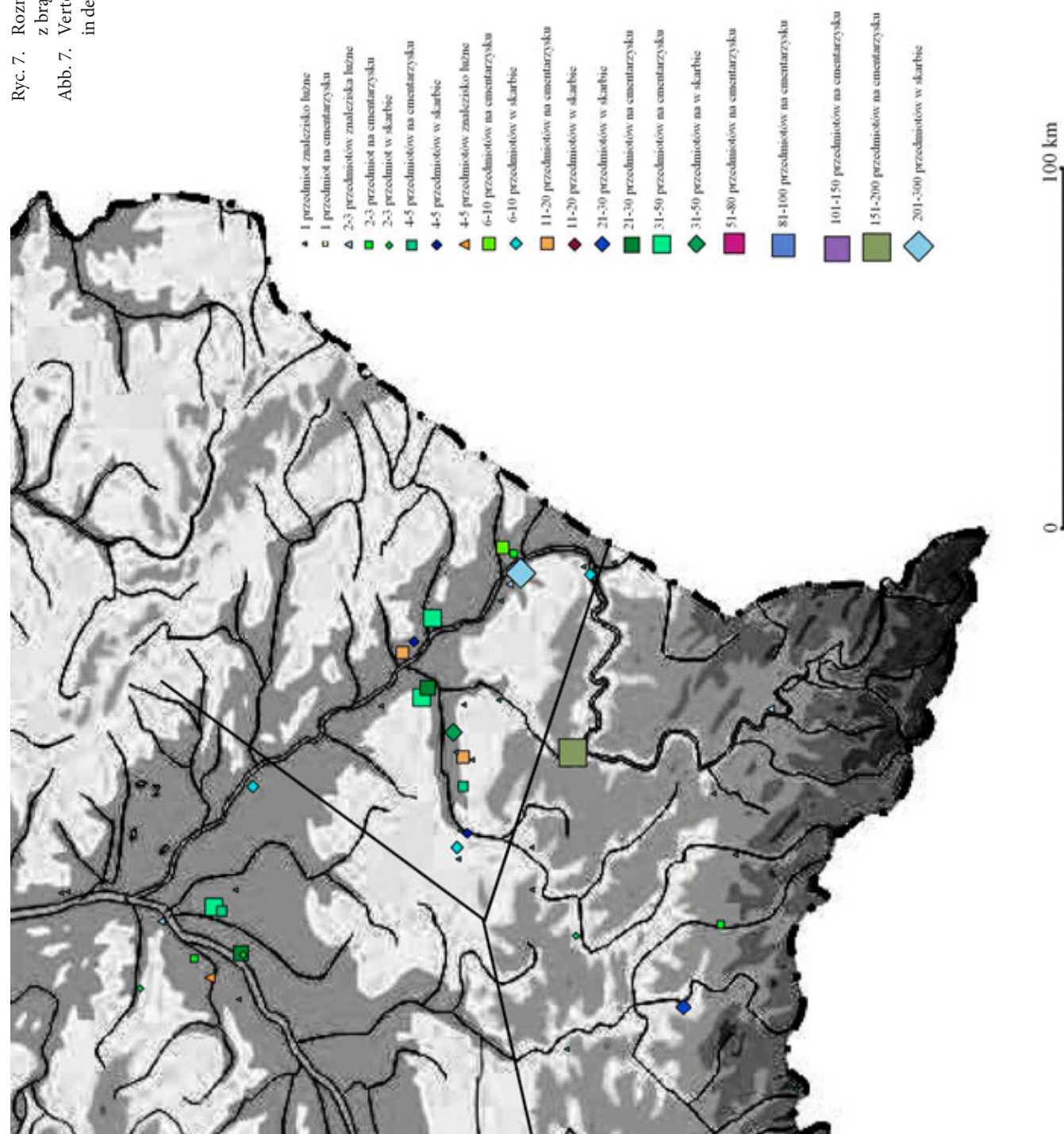
Ryc. 6. Rozmieszczenie stanowisk zawierających przedmioty z brązu z uwzględnieniem rodzaju stanowiska i liczby punktów uzyskanych przez przedmioty z brązu na nim odnalezione

Abb. 6. Verteilung der Fundstellen mit Bronzegegenständen unter Berücksichtigung der Fundstellenart und Zahl der durch die Menge der dort gefundenen Bronzegegenstände gewonnenen Punkte

Ryc. 7. Rozmieszczenie stanowisk zawierających przedmioty z brązu z uwzględnieniem ich funkcji w starszej fazie

Abb. 7. Verteilung der Fundstellen mit Bronzegegenständen in der älteren Stufe unter Berücksichtigung ihrer Funktion

Widać, że poszczególne skupiska różniły się od siebie i to dosyć wyraźnie, niemniej, powyższe rozważania pomijają niezwykle istotny dla archeologii czynnik czasu, co jest zbyt dalekim uproszczeniem. Powyższy tekst miał tylko zasygnalizować ogólne tendencje. Jednak należałoby tutaj zastanowić się czy wraz ze zmianami w czasie nie następowały zmiany w lokalizacji stanowisk zawierających przedmioty z brązu. A także, czy zmieniało się rozmieszczenie tych stanowisk w poszczególnych skupiskach.

Warto także zaznaczyć, iż interesuje nas tutaj przede wszystkim czas funkcjonowania TKŁ, a materiały z brązu związane z tym ugrupowaniem pochodzą albo z I (od IV OEB do początków HaC), albo już z III (od HaD do początków LtB) fazy jej rozwoju (S. Czopek 2009, s. 22). Wydaje się, iż dla potrzeb tej pracy proste rozdzielanie materiałów na starsze (od IV OEB do HaC) i młodsze (od HaC do LtB) będzie wystarczające, chociaż i tak będzie to daleko idące uproszczenie.

FAZA STARSZA

Już pobieżne spojrzenie na ryc. 7 (prezentującą rozmieszczenie przedmiotów z brązu w starszej fazie) i 8 (prezentującą gęstość rozmieszczenia stanowisk) pokazuje, jak ogólny obraz uzyskujemy, nie rozdzielając materiałów na poszczególne fazy chronologiczne.

Północne ugrupowanie, które według ogólnych danych było najbogatsze w przedmioty z brązu, wyraźnie ustępuje skupisku centralnemu. Widać, iż w tym okresie czasu nie istniało skupisko w Krzemienicy, region Kosiny jest reprezentowany przez dwa pojedyncze znaleziska, a okolice Pysznicy to tylko jeden skarb odnaleziony na stanowisku w Przędzeli (W. Blajer 2001a, s. 333). W zasadzie, w tym okresie silniej zaznaczyło się tylko skupisko w okolicy Tarnobrzega.

Zupełnie inaczej prezentuje się tutaj skupisko centralne, to ono dominuje. Mamy tutaj 24 stanowiska datowane na ten okres. Widać także wyraźnie już wykształcone skupiska w okolicy Rzeszowa, Grodziska Dolnego, Manasterza, Wietlina i Przemyśla.

Zgrupowanie południowe nie tworzy większych skupisk, dominują tutaj pojedyncze stanowiska. Co ciekawe, w tym okresie nie wykształciło się skupisko w okolicy Sanoka, gdzie stwierdzano możliwość wytwarzania przedmiotów z brązu przy wykorzystaniu lokalnych złóż (M. Gedl 1988). To oczywiście nie przekreśla wykorzystywania w tym czasie lokalnych złóż miedzi, znajdujących się na południe od Rzeszowa. Dotarcie stąd do złóż występujących w górnym biegu Wisłoka (M. Gedl 1988, ryc. 1) nie było niczym utrudnione. Jednak ułożenie stanowisk wzdłuż górnych odcinków Wisłoki, Sanu, Wisłoka, na południe od potencjalnych miejscowych złóż, powinno świadczyć raczej o napływie brązów z terenów zakarpaccich, ponieważ trudno sobie wyobrazić, by lokalnie wytwarzano przedmioty z brązu i następnie wysyłało je tam, gdzie znajdowały się złoża miedzi.

Spojrzenie na funkcję poszczególnych stanowisk (ryc. 7) także przynosi ciekawe spostrzeżenia.

W przypadku skupiska północnego widzimy, że liczba cmentarzysk i skarbow, na których znaleziono przedmioty

z brązu, jest w miarę zbliżona. Większość, jak już wspomniano, występuje przede wszystkim w okolicy Tarnobrzega. Wyjątkami są tutaj pojedyncze znaleziska w okolicy Kosiny. Warto także zwrócić uwagę, że jedyny bogaty i pewny skarb z tego terenu odnaleziony w Przędzeli, leży na granicy z ugrupowaniem centralnym.

Interesująco prezentuje się region centralny, w zasadzie dominują tutaj skarby i znaleziska luźne (10 znalezisk luźnych, 5 skarbow). Cmentarzyska są wyraźnie słabiej reprezentowane i znamy 9 tego typu stanowisk. Co do ich rozmieszczenia widać, iż skarby grupują się przede wszystkim w okolicy Rzeszowa. O pewnym skupieniu skarbow i luźnych znalezisk można także mówić w okolicy Przemyśla. Znamiennym jest, iż jest ono tutaj rozdzielone pomiędzy region północny i centrum. Nie można nie wspomnieć o bogatym skarbie z Radymna, z którego pochodzi aż 220 przedmiotów (W. Blajer 2001a, s. 334). Znalezisko to wystąpiło nieznacznie na północ od Przemyśla i wpisane jest w większe skupisko stanowisk związanych z ujściem Wiszni. Pozostałe skupisko skarbow i znalezisk luźnych to okolice cmentarzysk w Albogowej i Lipniku.

Wydaje się nie bez znaczenia, że cmentarzyska z przedmiotami z brązu grupują się tutaj przede wszystkim w okolicy ujścia Wisłoka do Sanu, czyli miejsc przecięcia się dwóch potencjalnie najważniejszych dróg, którymi brąz docierał na te tereny. Kolejne dwa cmentarzyska w Wietlinie i Łazach znajdują się we wspomnianym już skupisku związanym z ujściem Wiszni, która to łączyła te tereny z doliną Dniestru, czyli także na przecięciu dwóch niezwykle ważnych szlaków. W przypadku cmentarzysk w Albogowej i Lipniku nie można wskazać by znajdowały się one na przecięciu jakichkolwiek potencjalnych szlaków, trzeba jednak zaznaczyć, iż cmentarzyska te występują mniej więcej w połowie odległości pomiędzy skupiskami z okolicy Grodziska Dolnego i Rzeszowa.

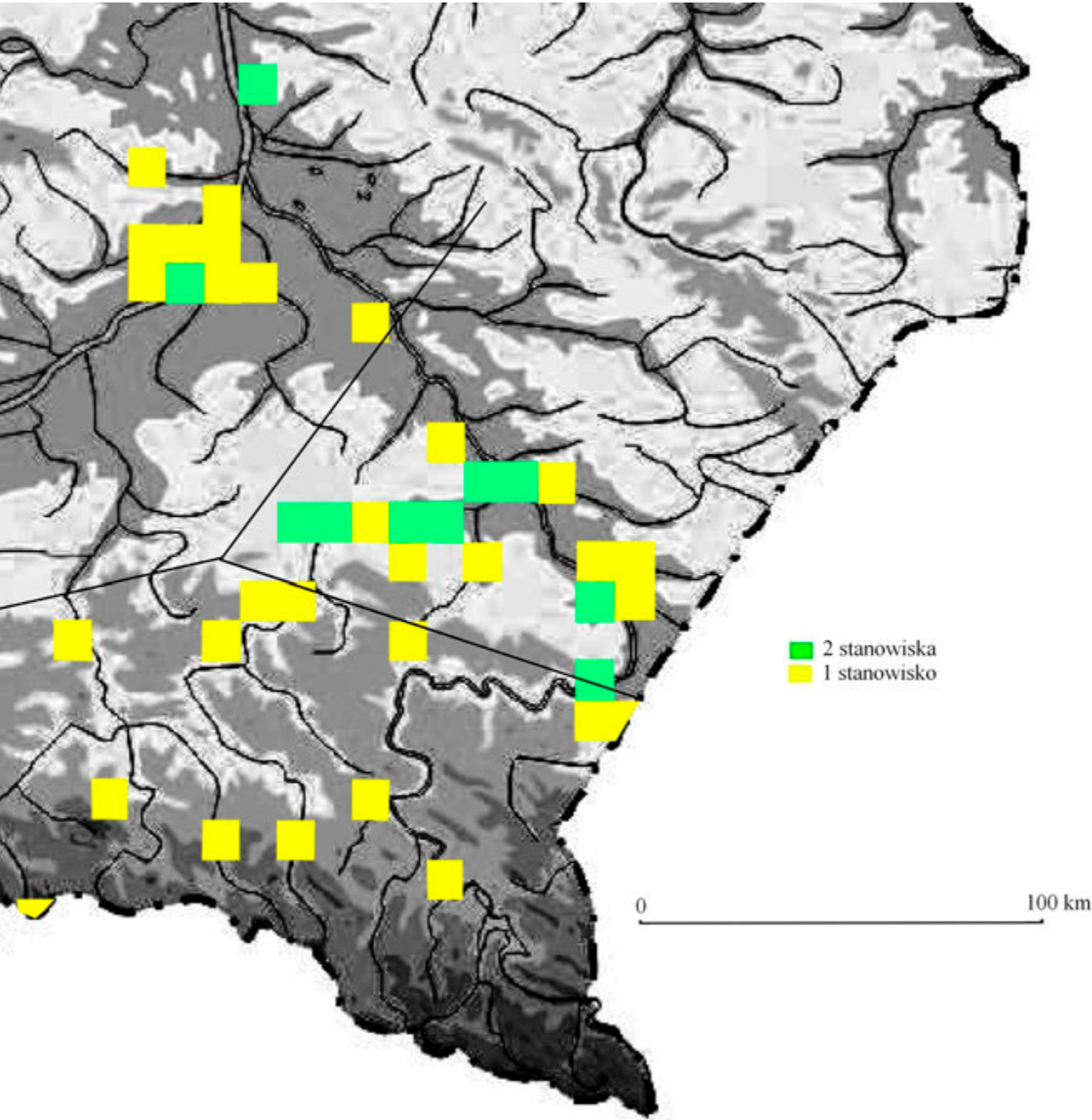
Wydaje się, że skarby oraz luźne przedmioty z brązu grupują się zarówno na południowej granicy skupiska centralnego, jak i w głębi, obok cmentarzysk.

Co do południowego ugrupowania, to podobnie jak w przypadku centrum, dominują skarby i znaleziska luźne. Mamy tutaj tylko dwa cmentarzyska w Wietrze i Bachórze- Chodorówce, z czego cmentarzysko w Bachórze znajduje się już w strefie granicznej z ugrupowaniem centralnym.

W zasadzie znaleziska tutaj zgrupowane nie tworzą większych skupisk i są znacznie rozrzucone, trudno także dopatrzeć się jakiś szczególnych preferencji. Dość powiedzieć, iż wzdłuż Wisłoka znajdują się 4 stanowiska, wzdłuż górnego odcinka Sanu 3, Wisłoki i jej dopływów także 3 stanowiska. Trudno tutaj cokolwiek pewnego stwierdzić.

Dosyć interesującą kwestią jest możliwość porównania liczby przedmiotów z brązu występujących w poszczególnych skupiskach.

I tak, w przypadku skupiska północnego liczba ta wyniosła 103, centrum to 455, a południowego 208 przedmiotów. W kwestii wartości punktowej sytuacja wyglądała bardzo podobnie (tabela 3); region centralny osiąga 1339, południe to prawie 700, północ z 272 plasuje się na końcu listy.

Ryc. 8. Gęstość występowania stanowisk zawierających przedmioty z brązu w starszej fazie
Abb. 8. Vorkommendichte der Fundstellen mit den Bronzegegenständen in der älteren Stufe

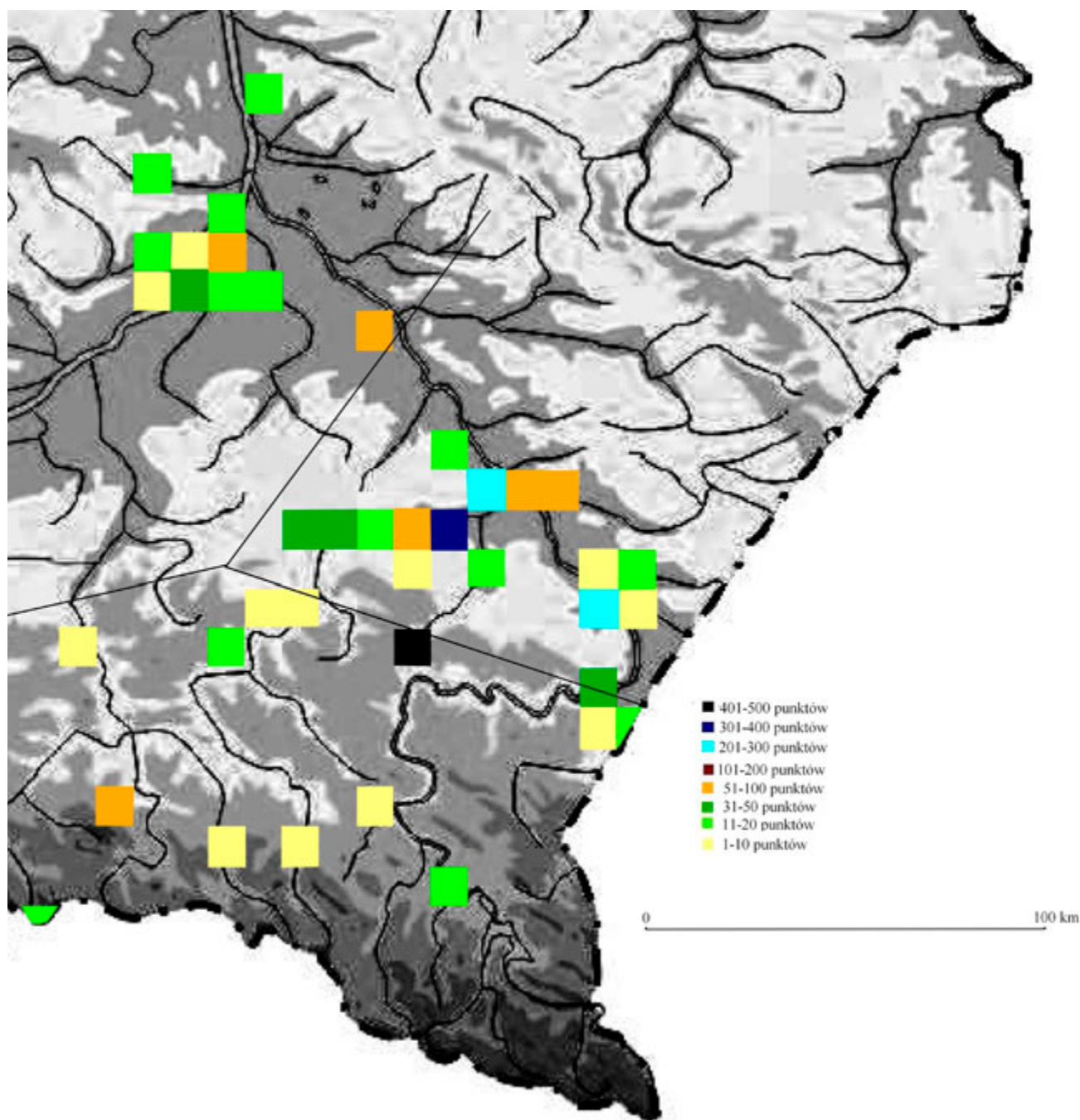
Tabela 3

Ogólne porównanie regionów południowego, centralnego i północnego pod względem liczby stanowisk oraz ich wartości punktowej w I fazie rozwoju TKŁ

Tabelle 3

Allgemeiner Vergleich der südlichen, zentralen und nördlichen Region in Bezug auf die Fundstellenzahl und ihre Punktwerte in der I. Entwicklungsphase der Tarnobrzeg Lausitzer Kultur

	Liczba stanowisk danego typu				Wartość punktowa			
	Cmentarzyska	Skarby	Osady	Znaleziska luźne	Cmentarzyska	Skarby	Osady	Znaleziska luźne
Południe	2	2	0	9	471	128	0	93
Centrum	9	6	0	10	554	690	0	95
Północ	3	3	0	6	94	103	0	75

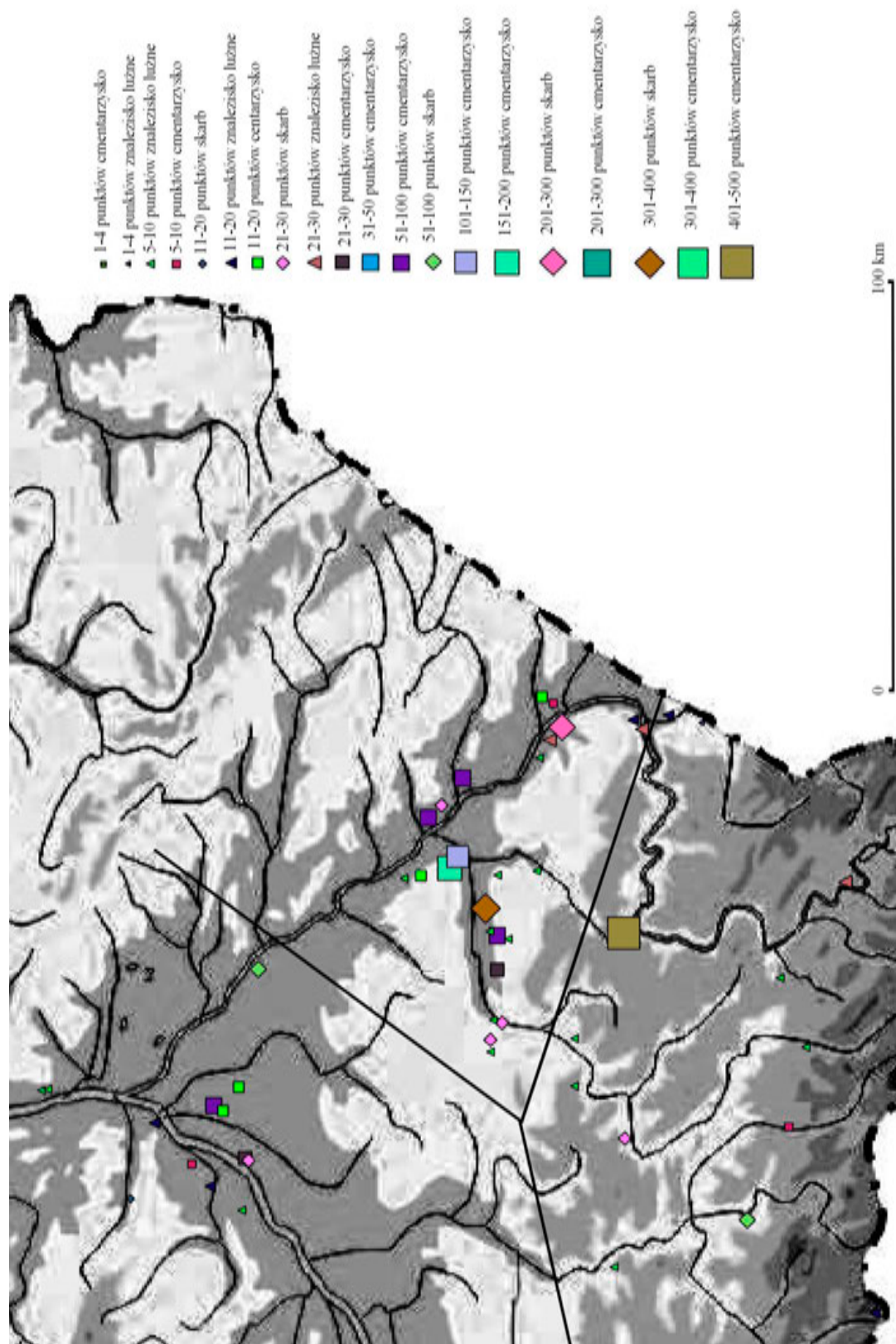

Ryc. 9. Liczba punktów przypadających na kwadraty w starszej fazie
Abb. 9. Zahl der Punkte in jedem Quadrat in der älteren Entwicklungsstufe

Trzeba zwrócić uwagę na nieco przypadkowy charakter otrzymanych tutaj liczb, dotyczy to przede wszystkim ugrupowania południowego, gdzie – gdyby odrzucić materiały z cmentarzyska w Bachórze-Chodorówce – mielibyśmy zaledwie 36 przedmiotów, które uzyskałyby 276 punktów. Oznacza to, że prawie $\frac{3}{4}$ wszystkich przedmiotów pochodziłoby tutaj tylko z jednego stanowiska, które w dodatku leży w strefie granicznej z regionem centralnym. Widać również, iż brak większych skupisk stanowisk z przedmiotami z brązu powoduje, że liczba punktów przypadająca na kwadraty (ryc. 9) jest stosunkowo niewielka. W zasadzie, z wyjątkiem dwóch kwadratów reprezentujących cmentarzysko w Bachórze-Chodorówce i skarbu w Załużu, wyniki są bardzo niskie i nie przekraczają 30 punktów.

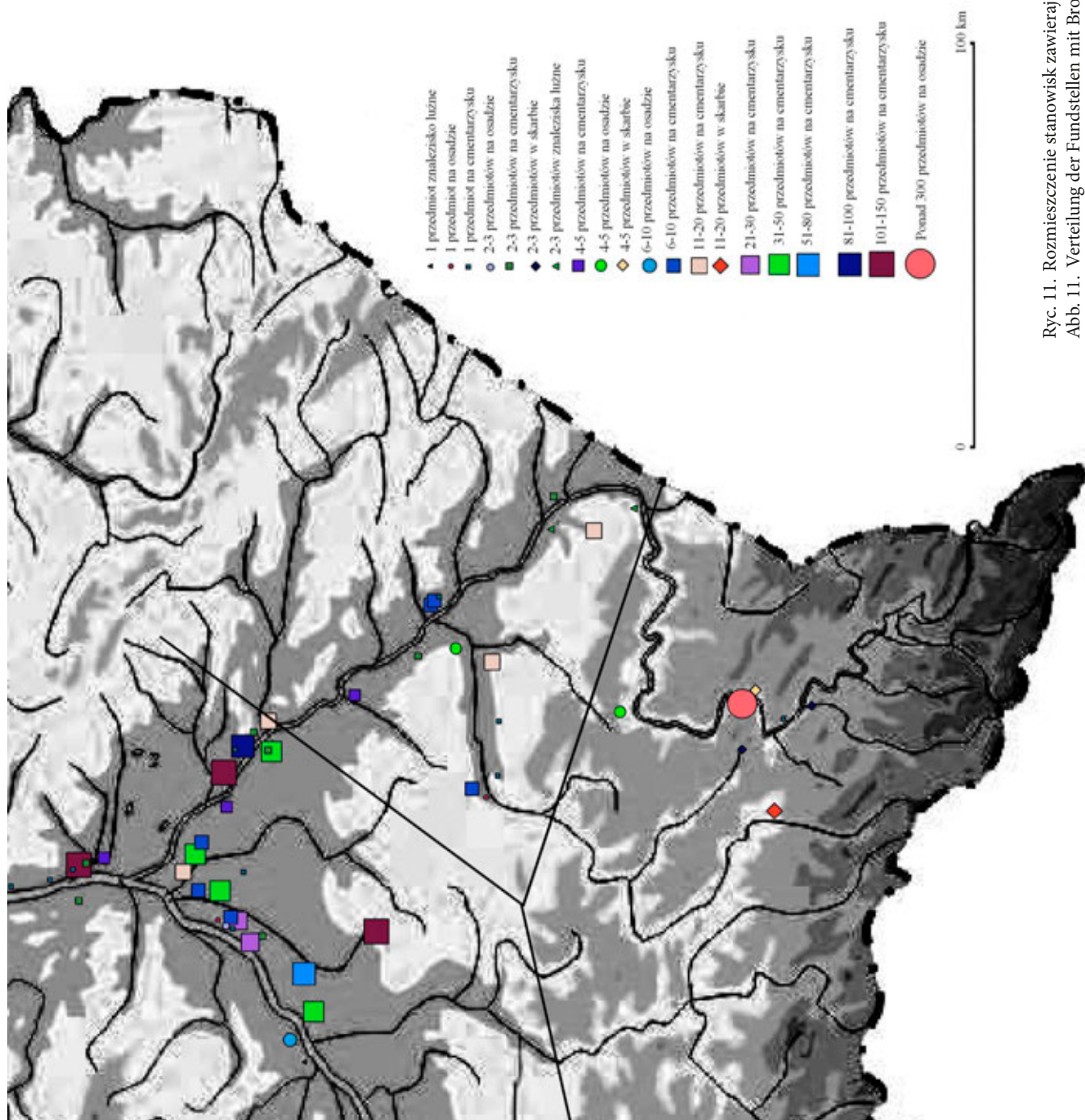
W centralnym regionie również mamy dosyć interesującą sytuację, zwłaszcza jeżeli weźmiemy pod uwagę, iż prawie $\frac{1}{2}$ wszystkich przedmiotów pochodzi z jednego skarbu odkrytego w Radymnie. Niemniej, region ten wyraźnie dominował nad pozostałymi.

Region północny, z 98 przedmiotami, plasuje się na ostatnim miejscu. Jednak jeżeli weźmiemy pod uwagę stosunkowo sztuczne zawyżenie wyników w południowym ugrupowaniu obecnością cmentarzyska w Bachórze-Chodorówce, czy sztuczne zaniżenie wyników północnego regionu spowodowane czysto szacunkowym określeniem liczby przedmiotów na dwóch największych cmentarzyskach w Machowie i Furmanach, wydaje się, iż to raczej region północny ma tutaj nieznaczną przewagę nad południem.

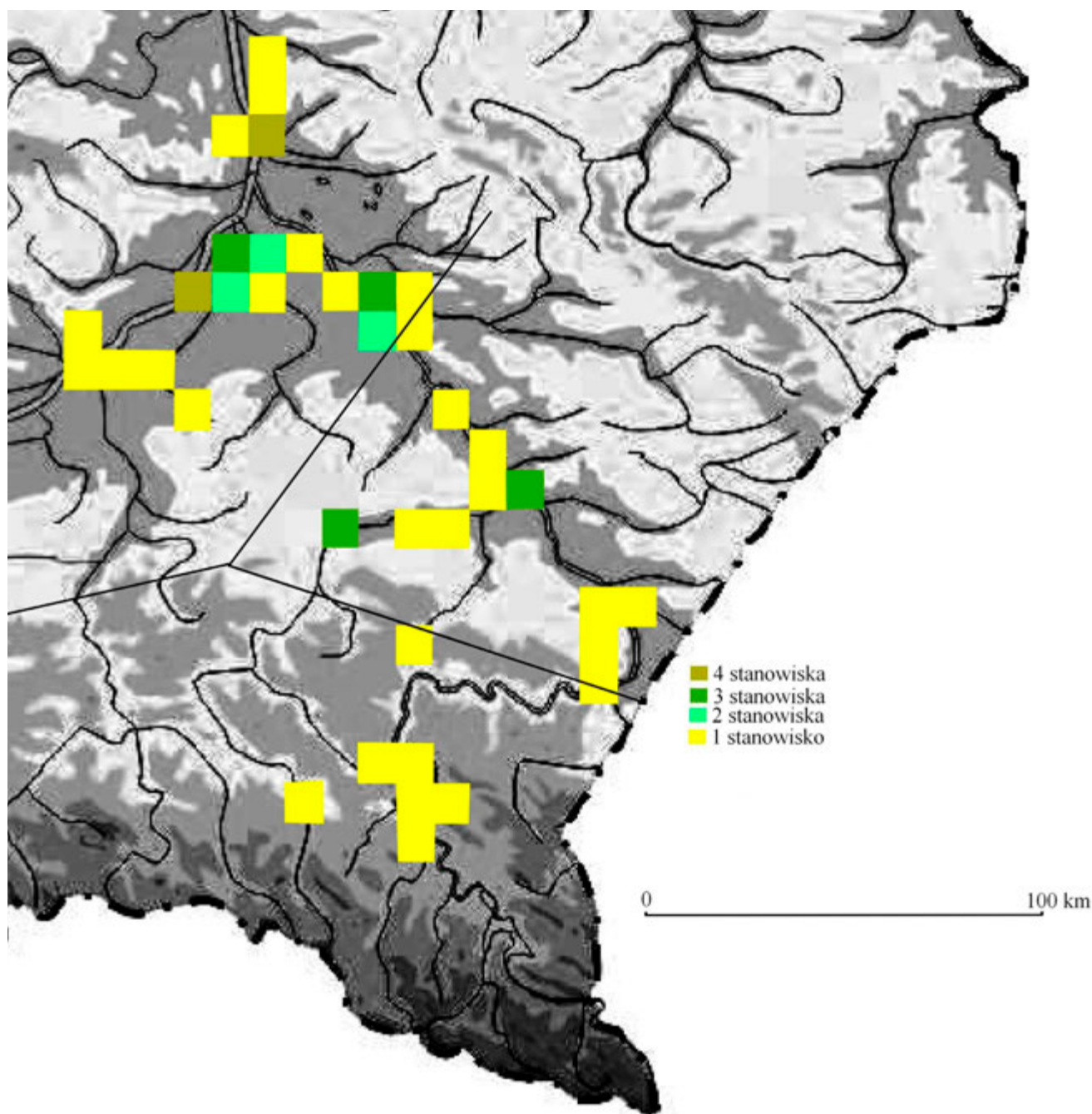

Ryc. 10. Rozmieszczenie stanowisk (ze starszej fazy) zawierających przedmioty z brązu z uwzględnieniem rodzaju stanowiska i liczby punktów uzyskanych przez przedmioty z brązu na nim odnalezione

Abb. 10. Verteilung der Fundstellen (aus der älteren Stufe) mit Bronzegegenständen unter Berücksichtigung der Fundstellenart und der Zahl der ermittelten Punkte (anhand der Menge dort gefundener Bronzegegenstände)

Ryc. 11. Rozmieszczenie stanowisk zawierających przedmioty z brązu w młodszej fazie rozwoju
 Abb. 11. Verteilung der Fundstellen mit Bronzegegenständen in der jüngeren Entwicklungsstufe

Ryc. 12. Gęstość rozmieszczenia stanowisk zawierających przedmioty z brązu w młodszej fazie rozwoju
Abb. 12. Vorkommendichte der Fundstellen mit Bronzegegenständen in der jüngeren Entwicklungsstufe

Podsumowując (tabela 3), warto zwrócić uwagę na kilka kwestii. Przede wszystkim, bezsprzeczna jest dominacja w tym okresie centralnego regionu. Widać także, iż w każdym przypadku brak jest znalezisk przedmiotów z brązu na osadach. W każdym regionie można także stwierdzić skarby, które w regionach północnym i centralnym uzyskiwały w miarę podobne wartości do cmentarzysk.

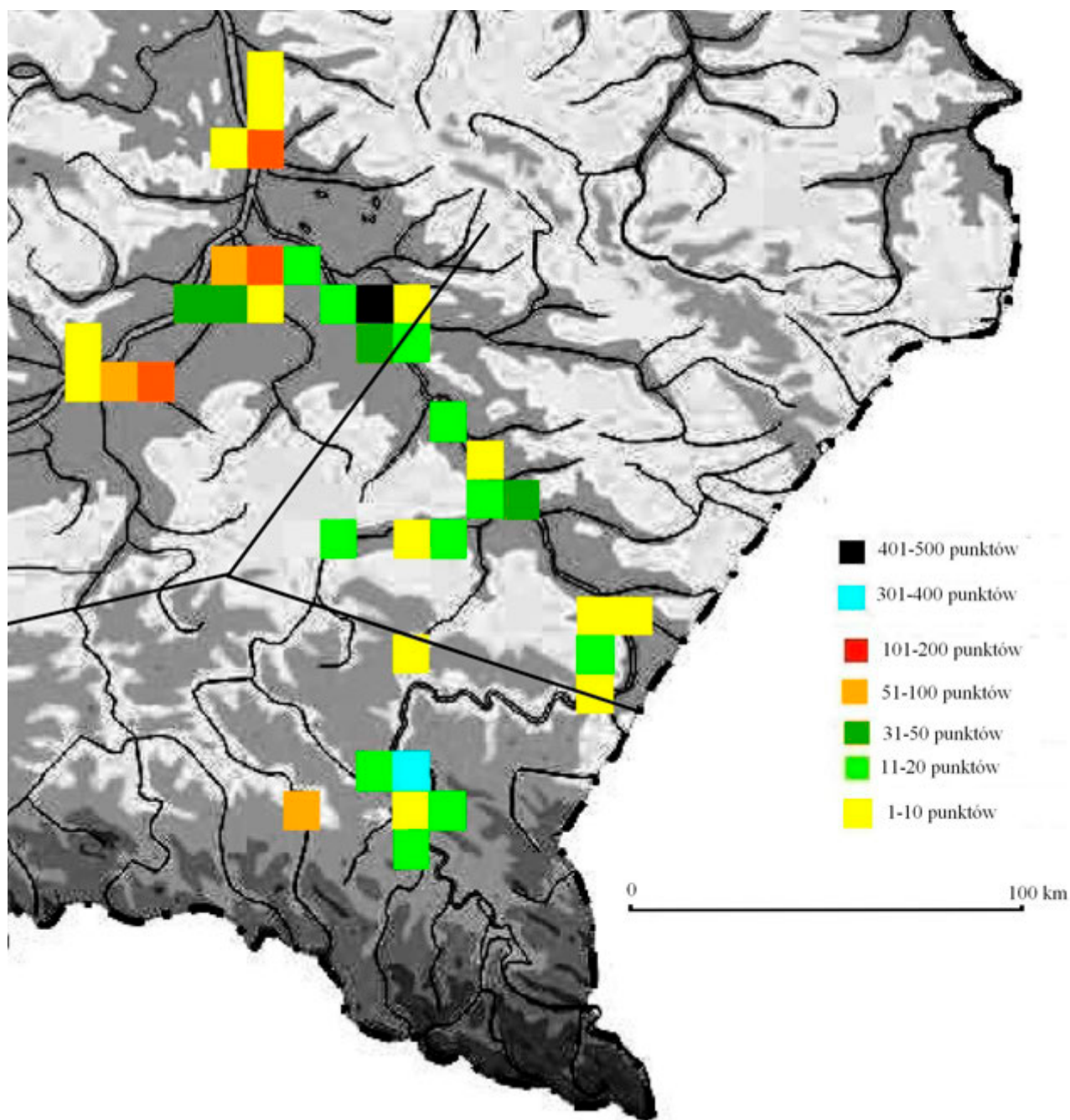
FAZA MŁODSZA

W fazie tej następują na tym terenie wyraźne zmiany, widać tutaj (ryc. 11 i 12) przemieszczenie znalezisk przedmiotów

brązowych w kierunku północnym. To tam teraz grupuje się najwięcej stanowisk. Centrum jest o wiele słabsze, a południe zdaje się mieć marginalne znaczenie.

To właśnie w tym okresie, na północy, w pełni wykształcają się skupiska w okolicy Kosiny, Pysznicy i Krzemienicy. Dalej istnieje tutaj skupisko w okolicy Tarnobrzega. Wzrost w stosunku do poprzedniego okresu jest wyjątkowo wyraźny. Można przypomnieć, iż w poprzednim okresie znajdowało się tutaj 12 stanowisk zawierających przedmioty z brązu, teraz ta liczba przekracza 30.

W regionie centralnym widzimy, z kolei, wyraźne zmniejszenie się liczby stanowisk zawierających przedmioty z brązu. W fazie starszej mieliśmy tutaj 24 stanowiska, a w młodszej – 16.

Ryc. 13. Liczba punktów przypadających na kwadraty w młodszej fazie rozwoju
Abb. 13. Zahl der Punkte in jedem Quadrat – jüngere Entwicklungsstufe

Jednak, w zasadzie skupiska działające w poprzednim okresie funkcjonują także i w tym. Wciąż rejestrujemy tego typu stanowiska w okolicy Rzeszowa, nadal największe zagęszczenie stanowisk w tym regionie to miejsce ujścia Wisłoka do Sanu, dalej odnajdujemy przedmioty z brązu na stanowiskach w pobliżu ujścia Wiszni do Sanu.

Naprawdę interesująco prezentuje się region południowy. W tym okresie niemal wszystkie stanowiska z przedmiotami z brązu koncentrują się w pobliżu Sanoka. Jedynym wyjątkiem jest skarb z Zarszyna (W. Blajer 2001a, s. 369), znajdującego się w górnym biegu Wisłoka.

Dużą zmianę rejestrujemy także, jeżeli spojrzymy na rodzaj stanowisk, z których pochodzą przedmioty z brązu. Rycina 10

pokazuje, że niemal wszystkie przedmioty z brązu w zgrupowaniach północnym i centralnym pochodzą z cmentarzysk. W zasadzie tylko w 4 przypadkach (1 stanowisko na północy i 3 w centrum) można mówić o znaleziskach luźnych, a skarbów w obydwu ugrupowaniach w ogóle nie rejestrujemy.

Zupełnie inaczej wygląda sytuacja w zgrupowaniu południowym. Tutaj wciąż niemal wszystkie stanowiska to skarby, tylko w jednym przypadku można mówić o znalezisku na cmentarzysku. Wyjątkowo prezentuje się znalezisko ponad 300 przedmiotów z brązu na osadzie w Hłomczy. Biorąc pod uwagę, że wiele z nich nie posiada analogii poza tym skarbem, a część było użytkowanych przez dłuższy okres, istnieje możliwość, iż materiał ten został tutaj zgromadzony do ponow-

nego przetopienia, co przemawiałoby za istnieniem lokalnej produkcji (A. Muzyczuk 2003).

Gwałtowne przemiany zachodzące na tym obszarze w młodszym okresie rozwoju TKŁ najlepiej pokazuje nam porównanie liczby przedmiotów z brązu znalezionych w poszczególnych regionach. Prawie 800 przedmiotów pochodziło tutaj z regionu północnego, co jest niemal 8-krotnym wzrostem w stosunku do poprzedniego okresu. Centrum reprezentuje 166 przedmiotów, czyli prawie 3-krotnie mniej w stosunku do wczesnego okresu. Dość problematyczna jest kwestia regionu południowego, z którego pochodzi 349 przedmiotów, z czego 325 znajdowało się na stanowisku w Hłomczy. Widać tutaj jednak wyraźne osłabienie wartości centralnego regionu na rzecz północy.

Ten spadek wyrażony jest także w wartościach punktowych, gdzie północny region osiągnął 1484 punkty, podczas kiedy centrum to zaledwie 294, a południe to prawie 500 punktów.

KONCEPCJE WYMIANY PRZEDMIOTÓW BRĄZOWYCH

Warto tutaj powiedzieć parę słów o potencjalnych sposobach dystrybucji przedmiotów z brązu.

Przede wszystkim wydaje się, że dystrybucją brązu i chęcią jego pozyskania można tłumaczyć otwartość społeczności epoki brązu (J. Dąbrowski 1973, s. 338), co prowadziło do powstawania interregionalnej sieci wymiany łączącej często bardzo odległe obszary. Wiąże się to z teorią systemu światowego (world system theory), po raz pierwszy zaprezentowaną przez Immanuela Wallersteina (I. Wallerstein 1974). Teoria ta zakłada istnienie centrów, które oddziaływały na obszary peryferyjne, a te dalej, na tereny marginalne. Wraz z oddalaniem się od centrum, siła oddziaływania malała aż do strefy marginalnej, gdzie już nie miała żadnego znaczenia.

Biorąc pod uwagę, iż mamy do czynienia bądź z miejscową wytworczością metalurgiczną w ugrupowaniu południowym, bądź napływem z terenów nadcisańskich, centrum produkcji brązów byłoby tutaj bardzo słabo uchwytnie. W dodatku, ugrupowanie południowe, jak już wspomniano, było stosunkowo ubogie w wytwory brązowe. To ugrupowania północne i centralne, były bogatsze w tego typu przedmioty, zatem, to tutaj znajdowali się główni odbiorcy brązów. Trudno wyróżnić jakiegokolwiek ekonomiczne zależności w sposobach pozyskiwania brązów pomiędzy obszarem Kotliny Sandomierskiej, a terenami nadcisańskimi. Dużo łatwiej uchwycić takie czynniki pomiędzy regionem centralnym, a południowym. W grę mogła wchodzić wymiana żywności za brąz pomiędzy żyznymi terenami centrum, a góorskimi i słabo nadającymi się dla uprawy roli, ale za to posiadającymi miedź, ugrupowaniami południa.

O ile omawiana wcześniej koncepcja centrum-peryferii-strefa marginalna zakładała głównie czynniki ekonomiczne jako najważniejsze przy wymianie surowców, to koncepcja postulowana przez Janusza Ostoję-Zagórskiego (J. Ostoję-Zagórski 1989; 1992) wskazywała na wiele innych czynników. Zakładając, że społeczności epoki brązu i wczesnej epoki żelaza nie były na tyle zaawansowane by produkować stałe nadwyżki, czy wykształcić podział pracy, badacz ten przedstawił teorię, iż za wymianą surowców stały przede wszystkim czynniki społecz-

Różnice te dostrzegalne są także, gdy weźmiemy pod uwagę liczbę punktów przypadających na kwadraty (ryc. 13). Najbogatsze kwadraty grupują się w północnym regionie, południe i centrum znacząco tutaj ustępują.

Podsumowując (tabela 4), wyraźnie widać w tym okresie, że to północny region staje się dominujący. Pojawiają się nowe ugrupowania; w okolicy Kosiny, Krzemienicy, Pysznicy. Dalej także rozwija się skupisko w okolicy Tarnobrzega. Zaskakujący jest gwałtowny spadek wartości regionu centralnego, który z dominującego (pod względem liczby przedmiotów z brązu), staje się w tym okresie najsłabszy, chociaż skupiska wykształcone we wcześniejszym okresie dalej działały. W centralnym i północnym regionie zanikają także skarby, a niemal wszystkie znaleziska pochodzą z cmentarzysk. Jedynie w regionie południowym, skarby wciąż występują. Interesującym jest także pojawienie się przedmiotów z brązu na osadach, chociaż (za wyjątkiem osady w Hłomczy) liczba tych przedmiotów nie jest zbyt duża.

ne z uwzględnieniem wymiany małżeńskiej (C. Levi-Strauss 1992). W takim ujęciu wymieniano w warunkach ekonomicznych tylko surowce lokalnie dostępne na miejscu (np. naczynia, żywność). Dodatkowo, zasada równej wymiany miałyby się odbywać także w kwestii małżeństw, gdzie osady wymieniały się osobami o podobnym statusie społecznym. Jednak już w kwestii wymiany dalekosiężnej w grę mogły wchodzić tylko i wyłącznie czynniki pozaekonomiczne, za czym przemawia sprowadzanie przede wszystkim ozdób i broni, czyli przedmiotów nie mających praktycznego znaczenia, ale za to wzmacniające status danej jednostki.

Interesująca jest tutaj koncepcja „Odyseusza, archetypu bohatera z epoki brązu” (K. Kristiansen, T. B Larsson 2005), która zakładała, iż w epoce brązu lokalne elity organizowały wyprawy o charakterze wojskowym lub handlowym, których celem było pozyskanie przedmiotów o charakterze prestiżowym. Członkowie takiej ekspedycji w chwili powrotu, oprócz przyniesienia nowych towarów, cieszyliby się oczywistym prestiżem, a także budowałiby stałe linie kontaktów. Ponadto, analogiczne wyprawy, chociaż na mniejszą skalę, mogły być podejmowane przez pojedyncze jednostki chcące się wybić w strukturze lokalnej społeczności. Niewykluczono, że podobne przyczyny mogły stać za napływem przynajmniej części przedmiotów brązowych na analizowane tereny, jest to jednak trudne do udowodnienia źródłowo. Niemniej, należy i tę koncepcję mieć na uwadze podczas analizowania procesów wymiany brązu, zwłaszcza, że bardzo dobrze tłumaczyłaby ona przeskok pomiędzy ugrupowaniami nadcisańskimi, a ugrupowaniami w dolinie środkowego Wisłoka i Sanu, pomiędzy, którymi następuje rozrzedzenie stanowisk z przedmiotami brązowymi.

Co do dróg rozchodzenia się przedmiotów z brązu już w obrębie skupisk, w grę wchodził prawdopodobnie system łańcuskowy odnoszący się do stanowisk leżących w niewielkiej od siebie odległości i polegający na bezpośredniej i codziennej wymianie towarów (Z. Bukowski 1998, s. 365). W grę wchodziłaby także wspomniana już wcześniej wymiana małżeńska, we-

Ryc. 14. Rozmieszczenie stanowisk (z młodszej fazy) zawierających przedmioty z brązu z uwzględnieniem rodzaju stanowiska i liczby punktów uzyskanych przez przedmioty z brązu na nim odnalezione

Abb. 14. Verteilung der Fundstellen (aus der jüngeren Stufe) mit Bronzegegenständen unter Berücksichtigung der Fundstellenart und Zahl der ermittelten Punkte (anhand der Menge dort gefundener Bronzegegenstände)

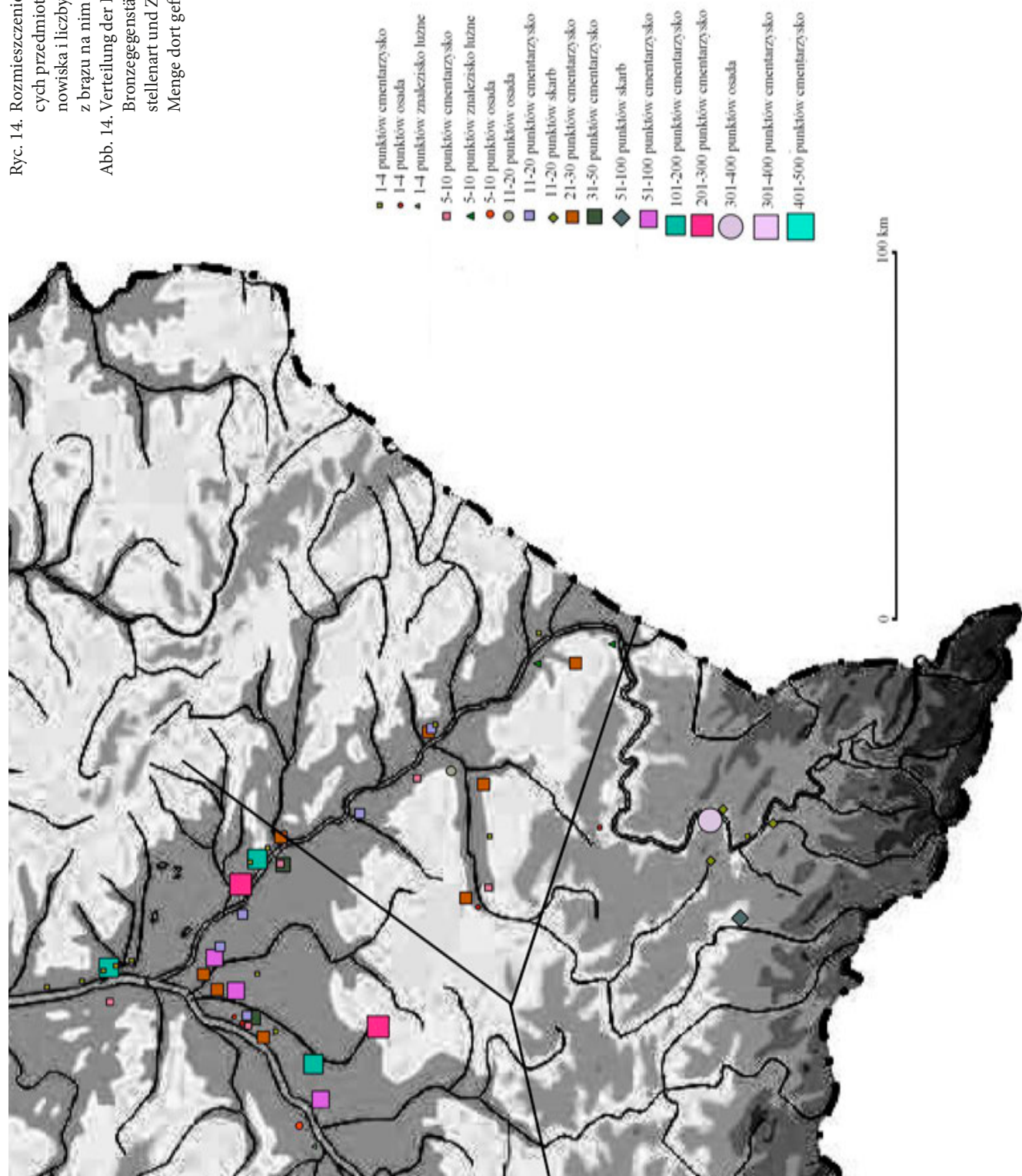

Tabela 4

Ogólne porównanie regionów południowego, centralnego i północnego pod względem liczby stanowisk oraz ich wartości punktowej w III fazie rozwoju TKŁ

Tabelle 4

Allgemeiner Vergleich der südlichen, zentralen und nördlichen Region in Bezug auf die Fundstellenzahl und ihre Punktwerte in der III. Entwicklungsphase der Tarnobrzeg Lausitzer Kultur

	Liczba stanowisk danego typu				Wartość punktowa			
	Cmentarzyska	Skarby	Osady	Znaleziska luźne	Cmentarzyska	Skarby	Osady	Znaleziska luźne
Południe	1	4	2	0	3	136	333	0
Centrum	12	0	2	2	267	0	14	13
Północ	29	0	3	2	1465	0	17	2

dług której osoba idąca do osady w sąsiednim regionie, mogła zabierać ze sobą przedmioty z brązu. W zasadzie przyjmuje się, iż taka wymiana mogła się odbywać na odległość od 50–100

km, w rzadkich przypadkach – 200, przeważnie jednak miała miejsce w obrębie lokalnych ugrupowań niezbyt od siebie oddalonych (A. Jockenhövel 1991).

WNIOSKI

Przechodząc do wniosków końcowych warto zauważyć kilkanaście kwestii.

Przede wszystkim, niezależnie czy mamy do czynienia z okresem starszym czy młodszym, na osadach praktycznie nie spotykamy przedmiotów z brązu. Można przyjąć, że wynika to ze słabego stanu przebadania tego typu stanowisk. Jednak jeżeli na osadzie w Turbi, gdzie zbadano 10 000 m², nie znaleziono ani jednego przedmiotu z brązu (M. Zeylandowa 1963), a z osady w Grodzisku Dolnym 22 pochodziło tylko 5 przedmiotów (S. Czopek 2007a), trudno tylko tym tłumaczyć tę kwestię. W dodatku, wszystkie znaleziska na osadach można odnosić tylko do młodszej fazy.

W przypadku osad, najczęściej nie mamy do czynienia ze stanowiskami zniszczonymi na skutek kataklizmów, jak np. wybuch wulkanu, powódź, najazd i w ten sposób niejako zatrzymanymi w czasie (S. Kadrow 1998), ale z miejscami opuszczonymi, z których zabrano większość cennych przedmiotów. Stąd brak brązów na osadzie można tłumaczyć zabranieniem przedmiotów, które były zbyt cenne, by je porzucić. W takim ujęciu na osadzie mogły pozostać nieliczne zapomniane lub zgubione wytwory brązowe. Nie miało to nic wspólnego z ich intencjonalnym porzuceniem.

Mamy tutaj jednak do czynienia z jednym poważnym wyjątkiem w postaci 300 przedmiotów z brązu odnalezionych na osadzie w Hłomczy (A. Muzyczuk, E. Pohorska-Kleja 1994; 1996). Wyjątek ten jest szczególnie wyraźny, jeżeli weźmiemy pod uwagę, że w tym samym okresie w regionie południowym dominowały skarby. Jak wiadomo, odkryto tam tylko jedno cmentarzysko i właśnie wspomnianą osadę w Hłomczy. Jest to szczególnie interesujące, jeżeli weźmiemy pod uwagę możliwość lokalnej produkcji tych ozdób, na co znajdujemy tutaj ślady (A. Muzyczuk 2003).

Warto wspomnieć o możliwościach interpretacji skar-bów spowodowanych przyczynami ekonomicznymi, wie-

zeniowymi czy społecznymi (W. Blajer 2001a; J. Gruszczyński 2007).

Powody ekonomiczne deponowania skar-bów miały być odbiciem bogactwa społeczeństwa, które gromadziło nad-wyżki. Ewentualnie było to świadectwo działalności metalur-gów, którzy pozostawiali w danych miejscach zapasy surowca. Mogły mieć także związek z niepokojami społecznymi i pró-bą ukrywania najcenniejszych przedmiotów (W. Blajer 2008, s. 269). Inną możliwością są kwestie religijne, które zakłada-ły składanie ofiar bóstwom lub duchom przodków (W. Blajer 2008, s. 269–270). Ciekawą koncepcją związaną już z kwestia-mi społecznymi jest założenie, iż skarby były odbiciem zwy-czajów polegających na ostentacyjnym niszczeniu lub pozby-wania się dóbr w celu podwyższenia znaczenia danej osoby w jej społeczności (W. Blajer 2008, s. 270).

W starszym okresie wydaje się, iż można mówić o wiel-kiej roli regionu południowego w dystrybucji produktów brą-zowych, który niezależnie czy przyjmujemy lokalną produkcję (M. Gedl, 1988) czy napływ brązów zakarpaccich (M. S. Przy-była 2007), musiał być na analizowanym obszarze pierwszym ogniwem w łańcuchu wymiany surowców brązowych. To stąd produkty z brązu wędrowały dalej na północ. Co ciekawe, ilość przedmiotów z brązu nie jest tutaj zbyt wielka; dominują skarby i znaleziska luźne, czyli znaleziska, które mogły mieć charakter religijny, ale również znaczenie gospodarcze jako sposób na przechowywanie brązu, którego właściciel z nieznanых po-wodów nie wykorzystał. Dominacja skar-bów i znalezisk luź-nych właśnie w regionie mającym kluczowe znaczenie w dys-trybucji brązów nie jest przypadkiem. Stosunkowo niewielka liczba tego typu przedmiotów w tym regionie może świadczyć o rzadkich sytuacjach, kiedy skarb nie został wydobyty. Zaś ich niewielka liczba, (jeżeli pominiemy cmentarzysko w Bachó-rzu-Chodorówce, to mamy tutaj w starszej fazie zaledwie 56 przedmiotów z brązu), wydaje się świadczyć o roli tego regio-

Ryc. 15. Rozmieszczenie przedmiotów z żelaza w regionie północnym i centralnym. Numeracja według tabeli 5

Abb. 15. Verteilung der Eisengegenstände in der nördlichen und zentralen Region. Nummerierung anhand der Tabelle 5

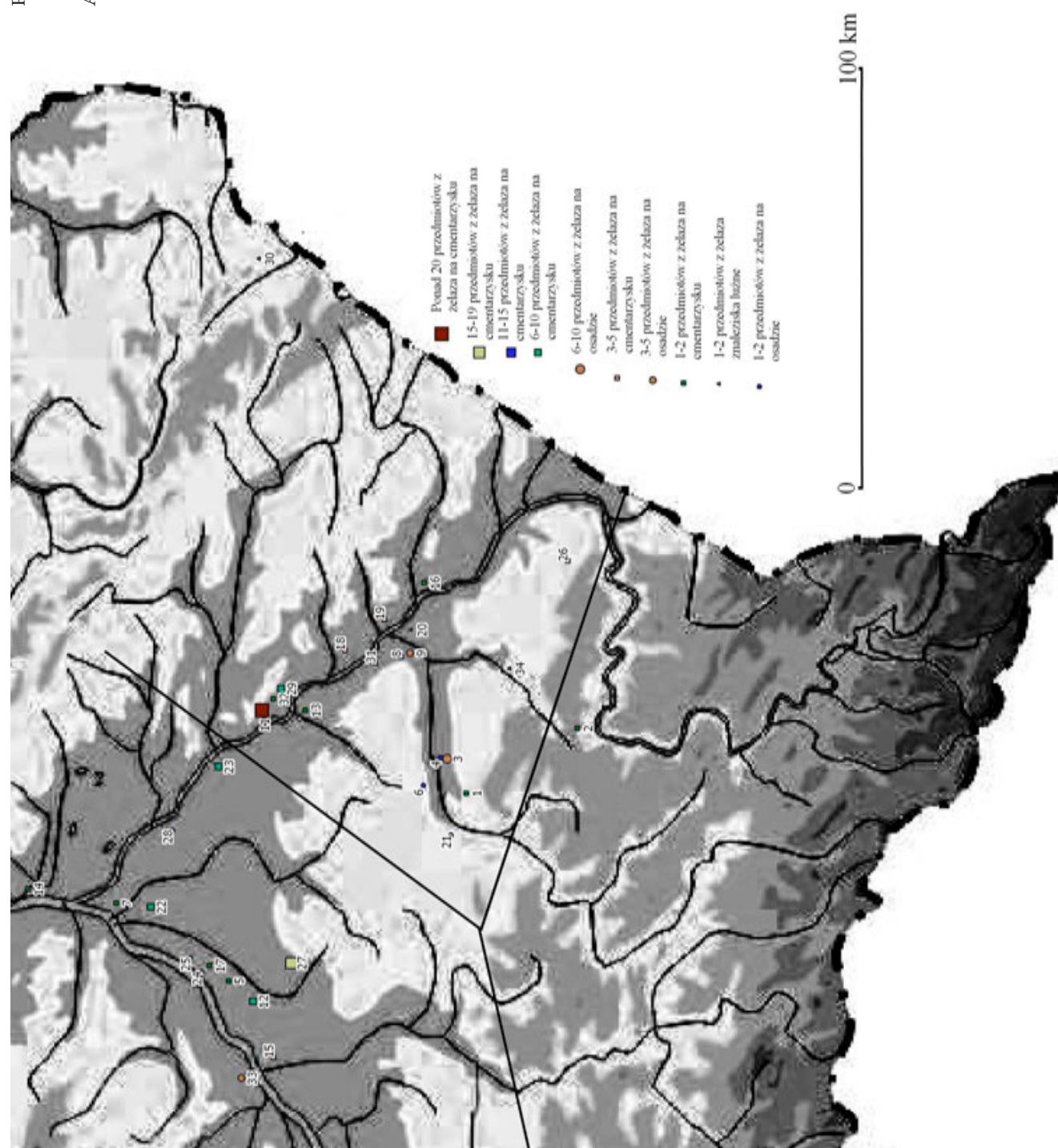

Tabelle 5

Zusammenstellung der Fundstellen mit Eisenfunden aus der nördlichen und zentralen Region (nach S. Czopek 1992, Tabelle 1, mit Ergänzungen des Autors)

Nr.	Nazwa stanowiska	Osada	Cmentarzysko	Luźne	Ogólna liczba przedmiotów	Szpile				Bransolety			Skrepy-pierścienie	inne skrepy i kółka	skrepy salta leone	Żelazny Naszyjnik	Wędzidła	Czekan	Miecz	Noże	Groty	Błaszka z otworem	Nity	Szczipczyki	Bryłki żelaza	Zniszczone przedmioty	Źródła
						Szpila z główką zwinniętą w uszko	Szpila z główką ślimacznicową	Szpila z brązową główką	Nieokreślone	Tordowana	„gładka”	Nieokreślone															
1.	Albigowa 1		x		1																1					K. Moskwa 1976, s. 162	
2.	Bachórz-Chodorówka		x		1																					1	M. Gedl 1994
3.	Białobrzegi 1	x			6	3														1				x	x		S. Czopek 1992b
4.	Białobrzegi 5	x			2																			x	1		S. Czopek 1992b
5.	Chmielów 1		x		1									1													A. Krauss 1967
6.	Czarna 6	x			1																				1		J. Ligoda 2005
7.	Gorzyce 1		x		2									1												1	K. Moskwa 1959
8.	Grodzisko Dolne 2		x		4				1											3							K. Moskwa 1962
9.	Grodzisko Dolne 22	x			5	1			1											1	1					1	S. Czopek 2007
10.	Grzęska 1		x		3				1											1						1	S. Czopek, J. Ligoda, J. Podgórska-Czopek 2009
11.	Kłyżów 2		x		21	4			4					1						5					1	6	K. Trybała-Zawiślak 2012
12.	Knapy 1		x		6	2						3														1	S. Czopek 2004
13.	Kopki 3		x		3	1					1								1								K. Moskwa 1976; W. Poradyło 1995
14.	Kosin II		x		1	1																					J. Miśkiewicz, T. Węgrzynowicz 1974
15.	Krzemienica 1		x		4									1	1	1	1	1									E. Szarek-Waszkowska 1975

nu wyłącznie w charakterze pośrednika. Wydaje się, że jedynie w przypadku gdyby liczba przedmiotów była większa, można by mówić o nagromadzeniu dóbr. Skoro jednak materiałów jest niewiele, jasnym jest, iż większość przedmiotów trafiała dalej.

I tutaj właśnie należy spojrzeć na region centralny, gdzie liczba przedmiotów jest w fazie starszej największa. Obok skarbów i znalezisk luźnych mamy tutaj kilka nekropoli, gdzie przedmioty z brązu trafiały na stałe i w sposób w pełni intencjonalny. W takim ujęciu, obecność cmentarzysk świadczyłaby o tym, że te tereny były ostatecznymi odbiorcami.

Jednoczesnej obecności na tym terenie skarbów i znalezisk luźnych nie można wytłumaczyć w podobny sposób jak na południu. W grę mogły wchodzić – poza względami ekonomicznymi – także wspomniane już czynniki, jak walka o pozycję społeczną czy składanie ofiar bóstwom. Obecność bogatych skarbów w Radymnie – 220 przedmiotów (W. Blajer 2001a, s. 334) i Maćkówce – 50 przedmiotów (W. Blajer 2001a, s. 332), świadczy, iż niekiedy tego typu depozyty mogły mieć naprawdę duże rozmiary, co także wskazuje na wyjątkowy charakter tego regionu. W końcu tylko w jednym skarbie w Maćkówce ukryto mniej więcej tyle przedmiotów, ile we wszystkich skarbach w południowym ugrupowaniu. Wydaje się więc, iż można przyjąć, że to te tereny zamieszkiwała ludność, do której kierowana była większa część wytwórczości brązowej płynącej z południa.

Trzeba jeszcze zwrócić uwagę na kolejną kwestię. Otóż, cmentarzyska z przedmiotami z brązu, czyli jak się wydaje miejsca, gdzie ostatecznie trafiały te przedmioty, lokowano przede wszystkim w okolicy ujścia Wisłoki do Sanu, a także w miejscu, gdzie do Sanu wpadała Wisznia. Nie sposób nie wspomnieć o cmentarzysku w Bachorzu-Chodorówce ulokowanym tuż przy granicy oddziaływania ugrupowań z północy i centrum. Były to ważne miejsca, ponieważ umożliwiały kontrolę przepływu brązów dalej na północ.

Przechodząc do północnego regionu należy stwierdzić, że ogólna ilość przedmiotów z brązu jest tutaj w omawianym okresie niewielka i skupiona przede wszystkim w okolicy Tarnobrzega. Najbogatszy skarb z tego terenu, zawierający 10 przedmiotów, został odnaleziony w Przędzeli (W. Blajer 2001a, s. 333), niedaleko od granicy z ugrupowaniem centralnym. Dwa pozostałe skarby zawierały zaledwie po dwa przedmioty, do tego mamy 3 stanowiska, na których znaleziono pojedyncze przedmioty. Dużo więcej przedmiotów z brązu znamy z cmentarzysk. Niestety, zarówno w przypadku cmentarzysk w Furmanach (K. Ormian, M. Brylska, K. J. Guściora 2001), jak i Tarnobrzegu-Machowie 20 (I. Pieróg 2005) brak jest dobrego opracowania materiałów, stąd trudno podać dokładne liczby. Niemniej, obecność właśnie takich stanowisk świadczy, iż mieszkającym tutaj ludziom udawało się uchwycić część brązów płynących z południa, jakkolwiek ilość ta nie była zbyt znacząca, a centrum dosyć niechętnie dzieliło się brązem z ugrupowaniem północnym.

Tę różnicę pomiędzy północą a centrum można tłumaczyć przede wszystkim tym, że centrum kontroloowało dwa najważniejsze szlaki, którymi brąz mógł być dystrybuowany na północ.

W grę wchodziły także wspomniane już wcześniej systemy lokalnej wymiany. Zakładały one rozchodzenie się brązów na drodze codziennych kontaktów lub wymiany małżeńskiej. W obydwu przypadkach, w takim sposobie redystrybucji, logicznym jest, iż ilość przedmiotów z brązu, które mogły do-

cierać na północ byłaby bardzo ograniczona, co też znajduje swoje odbicie w materiale.

W dodatku, warto odnotować, iż na stanowisku w Nowym Rachowie odnaleziono brązowy nóż typu Wrocław-Grabiszyn (E. Kłosińska 2004, s. 306), dla którego analogii należy szukać na Śląsku (M. Gedl 1984 tabl. 2: 23, tabl. 4: 30). Znamy również z okolic Grębowa miecz typu Möriegen, dla którego analogii można szukać na terenie zachodniego Pomorza (K. Garbacz 1996), stąd możliwe jest, iż część przedmiotów z brązu napływała tutaj także z innych kierunków, niezwiązanych z centrum. Jednak ich niewielka ilość jednoznacznie pokazuje, iż region ten był wyraźnie marginalizowany i nie miał większego znaczenia w wymianie przedmiotów z brązu.

W sposób dużo bardziej skomplikowany przedstawia się rola ugrupowania południowego. Jak już kilkakrotnie wspomniano, region ten jest wyraźnie słabiej reprezentowany. Co zastanawiające, to tędy musiał przebiegać szlak łączący region centralny z obszarami nadcisańskimi. W dodatku, istniała tutaj możliwość lokalnej produkcji. W takim przypadku niezwykle trudno uzasadniać, dlaczego odkryto tu tak niewiele przedmiotów z brązu. Są to tereny górzyste, niezbyt dogodne do uprawy roli, być może więc trudnymi warunkami środowiskowymi należałoby tłumaczyć ten niedostatek przedmiotów z brązu.

Wraz z młodszym okresem nastąpiły na analizowanych terenach gwałtowne zmiany. Objawiały się one przede wszystkim zmniejszeniem się liczby przedmiotów z brązu w ugrupowaniu centralnym, podczas gdy w regionie północnym nastąpiło gwałtowne zwiększenie się ilości tego typu przedmiotów. Na południu doszło z kolei do powstania dużego zgrupowania stanowisk z przedmiotami brązowymi w okolicy Sanoka.

Zmienił się także kontekst znalezisk przedmiotów z brązu. W tym okresie występują one najczęściej na cmentarzyskach, jedynie w ugrupowaniu południowym notuje się skarby.

Same zaś cmentarzyska w ugrupowaniu centralnym wciąż są zlokalizowane w miejscach przecinania się najważniejszych arterii komunikacyjnych (ujściowe odcinki rzek). Również nowo powstałe ugrupowania na północy mają związek z tego typu miejscami węzłowymi.

Wypada krótko scharakteryzować ugrupowanie południowe. Niemal wszystkie przedmioty z brązu z tego okresu grupują się w okolicy Sanoka. Przede wszystkim na osadzie w Hłomczy, gdzie ponadto ujawniono ślady lokalnej produkcji przedmiotów z brązu (A. Muzyczuk 2003). W okolicy Sanoka znajdują się dostępne złoża miedzi, która miała być użytkowana w początkowym okresie rozwoju TKŁ (M. Gedl 1988). Biorąc jednak pod uwagę powstanie tutaj w młodszym okresie skupiska stanowisk z przedmiotami z brązu, należy się zastanowić, czy w okresie tym nie wznowiono na nowo pracy tego ośrodka.

Szczególnie interesująca jest zmiana, która zaszła pomiędzy ugrupowaniem północnym, a centralnym. Widać gwałtowny wzrost liczby przedmiotów z brązu w jednym ugrupowaniu, przy jednoczesnym spadku w drugim. Mogło to być spowodowane rozpowszechnianiem się żelaza, zwłaszcza, że w okolicy Białobrzegów odkryto ślady lokalnej produkcji nowego metalu (S. Czopek 1997, s. 69). Jednak lokalne złoża rudy darniowej były dostępne zarówno w przypadku ugrupowania centralnego, jak i północnego (J. Piaskowski 1988, s. 65 ryc. 1), zaś ogólne spojrzenie na tabele 5 i ryc. 15 pokazuje, iż nie było większej różnicy w liczbie przedmiotów żelaznych występujących na północy i w centrum. W dodatku, sama liczba tego typu

przedmiotów nie była zbyt wielka. Stąd pojawienie się żelaza raczej nie mogło spowodować powyższych zmian.

Co prawda autor starał się pominąć formy przedmiotów z brązu, a także ich analogie skupiając się tylko na lokalizacji stanowisk, z których one pochodziły. Warto jednak zauważyć, iż w tym okresie mamy do czynienia z licznymi zausznicami gwoździowatymi, które znajdują się na niemal całym obszarze Podkarpacia (z wyjątkiem regionu południowego), we wschodniej części Lubelszczyzny, a nawet na Pojezierzu Kujawskim (S. Czopek 2007b, s. 180, ryc. 167). Mamy także udokumentowaną lokalną produkcję tego typu zausznicy w Zawadzie (B. Chomentowska 1989). Wyroby te wykazują przede wszystkim związek z szeroko pojmowaną strefą lasostępu ukraińskiego (S. Czopek 2007b, s. 216).

Kolejnym przedmiotem z brązu mającym swój związek ze wschodem są zausznice typu Kłyżów. Szczególnie licznie występowały na cmentarzysku w Kłyżowie (K. Trybała-Zawiślak 2012), znamy je także z cmentarzysk w Kopkach, Kosinie, Obojnie-Zaosiu. Co ciekawe, stanowiska z tego typu wytworami związane są z północnym ugrupowaniem, ewentualnie jego granicą z centralnym regionem (S. Czopek 1996b).

Ze wschodem wiążą się także grociki strzał, znane, m.in. z Zaczernia, Grodziska Dolnego, (S. Czopek 2007b, s. 217, ryc. 2), Trójczyc (W. Poradyło 2001).

Jeżeli chodzi o zausznice gwoździowate to występują one zarówno w ugrupowaniu południowym, jak i centralnym. Jednak to właśnie na północy zaznaczyły się znacznie wyraźniej (14 stanowisk), podczas gdy w południowym regionie ujawniono zaledwie 4 stanowiska z tego typu znaleziskami (S. Czopek 2007a, s. 180, ryc. 167). Jak już wspomniano również zausznice typu Kłyżów występują tylko i wyłącznie w północnym regionie (S. Czopek 1996b). Jedynie grociki występowały mniej więcej w podobnych proporcjach w obydwu analizowanych regionach (S. Czopek 1995, s. 119, ryc. 7).

Widać więc związek brązowych ozdób mających wschodnie koneksje z ugrupowaniami zamieszkującymi wyróżniony region północny. Niektóre wytwory związane ze wschodnią i południowo-wschodnią strefą kulturową, jak np. ceramika toczona na kole, pojawiają się przede wszystkim w regionie centralnym (S. Czopek 1995, s. 119, ryc. 7).

Warto także zauważyć, że w VII w. p.n.e., czyli właśnie w młodszym okresie rozwoju TKŁ, sugeruje się możliwość napływu ludności ze wschodu i południowo-wschodu (A. Gawlik, M. S. Przybyła 2005). Jest to tym bardziej prawdopodobne, że w tym okresie rejestrujemy gwałtowny wzrost liczby ludności, którego nie można wytłumaczyć tylko i wyłącznie miejscowym przyrostem demograficznym (W. Rajpold 2013).

Niewykluczone więc, iż napływ na północ dużej liczby brązów wiązał się z przybyciem nowych ugrupowań, które przyniosły, niejako na sobie, brązowe ozdoby, ewentualnie poprzez związki z obszarami wschodu i południowo-wschodu, które umożliwiły powstanie nowych dróg napływu na te tereny przedmiotów z brązu.

To jednak nie tłumaczyłoby dlaczego właśnie północ miałaby zyskać aż tak uprzywilejowaną pozycję, skoro o napływie nowych grup ludzkich można mówić zarówno w przypadku północnego, jak i centralnego ugrupowania.

Warto zwrócić uwagę, iż nie można mówić o napływie ludności z jednej tylko jednostki kulturowej, ale całego szeregu; między innymi kultury wysokońskiej (S. Czopek 2007b), kuszta-nowickiej (K. Trybała-Zawiślak 2011, s. 470–472), Basarabi (S. Czopek 2001, s. 158). Ludność każdego z tych ugrupowań nie zasymilowała się równomiernie na analizowanych terenach, a raczej ulokowała się na różnych jego obszarach. Do osiedlania się mogły skłaniać wielkie obszary pustek osadniczych w ugrupowaniu północnym, gdzie aż do początków III fazy rozwoju TKŁ tereny Niecki Połanieckiej nie były zamieszkałe przez ludność TKŁ, podobnie jak obszary wzdłuż doliny Wisłoki (W. Rajpold 2012, s. 457–458), czy tereny w okolicy Kosiny (E. Kłosińska 2005).

A zatem, znaczne zwiększenie potencjału ludnościowego północnego regionu przy jednoczesnym chaosie, który musiał nastąpić przy przemieszczaniu ludnościowych, mogło spowodować przejście większych ilości brązu przez ugrupowanie z północy, co znajduje odbicie w materiale archeologicznym. Jednocześnie te same procesy mogły doprowadzić do zubożenia ugrupowania centralnego.

Podsumowując powyższe rozważania, można wyszczególnić kilka wniosków:

1. Stanowiska z przedmiotami z brązu układają się w trzy główne regiony: północny, centralny i południowy, które bardzo się od siebie różniły, a ich wewnętrzna dynamika przemian była mocno zróżnicowana.
2. Zarówno w starszej, jak i młodszej fazie, w regionach północnym i centralnym, największa liczba cmentarzysk związana była z punktami węzłowymi, czyli miejscami, gdzie przecinały się potencjalne arterie komunikacyjne. Wyjątkowe jest tutaj ugrupowanie południowe, gdzie w starszej i młodszej fazie mamy do czynienia tylko i wyłącznie ze skarbami leżącymi wzdłuż jednej z tras, którymi brąz mógł napływać. O żadnych punktach węzłowych nie można tam mówić.
3. Rola ugrupowania południowego jest dość niejasna. Wydaje się jednak, iż w starszej fazie przede wszystkim pośredniczyło ono lub zaopatrywało w brąz ugrupowanie centralne. W młodszej fazie zmiana układu stanowisk wskazywałaby już raczej na lokalną produkcję, jednak nagłe zubożenie centralnego regionu każe się zastanowić nad sposobem dostarczania przedmiotów z brązu dalej, w kierunku północnym.
4. Pomiędzy starszą a młodszą fazą nastąpiły gwałtowne zmiany, które skutkowały przede wszystkim:
 - 4.1. Zwiększeniem się liczby cmentarzysk z grobami wyposażonymi w przedmioty z brązu, które w ugrupowaniach centrum i północy były praktycznie jedynymi stanowiskami. Utrzymaniem zjawiska deponowania skarbów tylko w ugrupowaniu południowym.
 - 4.2. W ugrupowaniu południowym zamiast układu luźnych stanowisk nie tworzących wyraźnych skupisk, pojawia się zgrupowanie stanowisk zawierających przedmioty z brązu w okolicy Sanoka.
 - 4.3. Nastąpiła też zmiana pomiędzy ugrupowaniami z północy i centrum. O ile wcześniej centrum było bogatsze, o tyle w młodszym okresie, północ zyskała na znaczeniu.
 - 4.3.1. Wydaje się, iż zmiana ta wiązała się z napływem nowych ugrupowań, które doprowadziły do zmiany układu „sił” pomiędzy centrum a północą.

WYKAZ CYTOWANEJ LITERATURY

- Blajer W.
- 2001a *Skarby przedmiotów metalowych z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na ziemiach polskich*, Kraków.
- 2001b Cmentarzysko w Lipniku, pow. przeworski, po trzech sezonach badań, „MSROA” t. 22, s. 279–290.
- 2002 Czwarty sezon ratowniczych badań wykopaliskowych na stan. 5 w Lipniku, pow. Przeworsk, „RPrzemyski”, t. 38, z. 2, s. 29–37.
- 2003a Piąty sezon ratowniczych badań wykopaliskowych na stan. 5 w Lipniku, pow. Przeworsk, „RPrzemyski”, t. 39, z. 2, s. 89–102.
- 2003b Datowanie i przynależność kulturowa skarbów brązowych i luźnych wyrobów metalowych z dorzecza Wisłoki, [w:] Gancarski J. (red.), *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach Polskich*, Krosno, s. 239–255.
- 2004 Szósty sezon ratowniczych badań wykopaliskowych na stan. 5 w Lipniku, pow. Przeworsk, „RPrzemyski”, t. 40, z. 2, s. 89–100.
- 2005 Siódmy sezon ratowniczych badań wykopaliskowych na stan. 5 w Lipniku, pow. Przeworsk, „RPrzemyski”, t. 41, z. 2, s. 35–44.
- 2006 Ósmy sezon ratowniczych badań wykopaliskowych na stan. 5 w Lipniku, pow. Przeworsk, „RPrzemyski”, t. 42, z. 2, s. 23–30.
- 2007 Dziewiąty sezon ratowniczych badań wykopaliskowych na stan. 5 w Lipniku, pow. Przeworsk, „RPrzemyski”, t. 43, z. 2, s. 39–44.
- 2008 Skarby w archeologii – utracone bogactwo czy zabezpieczony los?, *Alma Mater*, z. 1(99), s. 267–270.
- Bukowski Z.
- 1998 *Pomorze w świetle dalekosiężnych kontaktów wymiennych*, Gdańsk.
- Chomentowska B.
- 1989 Osada kultury łużyckiej grupy tarnobrzeskiej w Zawadzie gmina Połaniec, woj. tarnobrzeskie w świetle dotychczasowych badań, [w:] Barłowska A., Szałapata E. (red.), *Grupa tarnobrzeska kultury łużyckiej* (t. 2), Rzeszów, s. 325–342.
- Czopek S.
- 1990 Niepublikowane zabytki brązowe z zasięgu grupy tarnobrzeskiej ze Zbiorów Muzeum Okręgowego w Rzeszowie, „Spr. Arch”, t. 42, s. 233–241.
- 1992a Zabytki żelazne w materiałach grupy tarnobrzeskiej, [w:] Czopek S. (red.), *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami*, Rzeszów, s. 111–126.
- 1992b Badania stanowisk z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza prowadzone przez Muzeum Okręgowe w Rzeszowie w latach 1985–1990, „MSROA za lata 1985–1990”, s. 167–183.
- 1993 Materiali z mogiłnika tarnobżes’koi grupi iz s. Zažeče tarnobżes’kogo voevodstva z doslidžen’ 1966 r., [w:] *Pamjatki gal’stats’kogo periodu v mežiričči Visli, Dnistra i Prip’jati*, Kiiv, s. 239–250.
- 1995 Żelazny akinakes z Rozborza, woj. przemyskie, w kontekście innych znalezisk tzw. scytyjskich z południowej Polski, „APolski”, t. 40, z. 1–2, s. 107–123.
- 1996a *Grupa tarnobrzeska nad środkowym Sanem i dolnym Wisłokiem*, Rzeszów.
- 1996b Kolczyki typu Kłyżów. Przyczynek do poznania schyłkowej fazy grupy tarnobrzeskiej, [w:] Chochorowski J. (red.), *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie Środkowej. Księga Jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi*, Kraków, s. 163–173.
- 2001 *Pysznica, pow. Stalowa Wola, stanowisko 1 – cmentarzysko ciałopalne z przełomu epok brązu i żelaza*, Rzeszów.
- 2003 Wielokulturowa osada na stanowisku nr 3 w Kliszowie, pow. Mielec, „MSROA” t. 24, s. 55–82.
- 2004 *Cmentarzysko ciałopalne z wczesnej epoki żelaza w Knapach*, Rzeszów.
- 2007a *Grodzisko Dolne, stanowisko 22 – wielokulturowe stanowisko nad dolnym Wisłokiem, część I od epoki kamienia do wczesnej epoki żelaza*, Rzeszów.
- 2007b Związki dorzecza Wisły z terenami lasostepu ukraińskiego w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza, [w:] Bakalarzka L. (red.), *Wspólnota dziedzictwa archeologicznego ziem Ukrainy i Polski*, Warszawa, s. 213–225.
- 2009 Aktualne problemy w badaniach tarnobrzeskiej kultury łużyckiej, [w:] Czopek S., Trybała-Zawiślak K. (red.), *Tarnobrzeska kultura łużycka-źródła i interpretacje*, Rzeszów, s. 15–31.
- Czopek S., Ligoda J., Podgórska-Czopek J.
- 2009 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych w 2008 roku na stanowisku nr 1 w Grzędzie, pow. Przeworsk, „MSROA”, t. 30, s. 149–162.
- Czopek S., Niemasik D., Pasterkiewicz W.
- 2007 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych prowadzonych na stan. 117 w Rzeszowie, „MSROA”, t. 28, s. 91–96.
- Czopek S., Podgórska-Czopek J.
- 1991 Materiały z osad kultury łużyckiej (grupy tarnobrzeskiej) i kultury przeworskiej ze stanowiska 1 w Tarnobrzegu-Zakrzowie, „MSROA za lata 1980–1984”, s. 71–114.
- Czopek S., Poradyło W.
- 2008 *Warzyce, pow. Jasło, stan. 17 – osada z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, (= Collectio Archaeologica Ressoviensis, t. 10), Rzeszów.
- Czopek S., Siek M., Trybała K.
- 2005 Ratownicze badania wykopaliskowe przeprowadzone w 2004 r. na st. 4 i 6 w Manasterzu, pow. Jarosław, „RPrzemyski” t. 41, z. 2, s. 47–60.
- Chochorowski J., Gawlik A.
- 1997 Żelazny czekan kultury Vekerzug z Żuklina, gm. Kańczuga, „MSROA”, t. 18, s. 173–179.
- Dąbrowski J.
- 1973 Z problematyki stosunków społecznych ludności kultury łużyckiej, „APolski”, t. 18, s. 337–353.
- Drewko M.
- 1929 Sprawozdania z czynności Państwowego Konserwatora Zabytków Przedhistorycznych na Okręg Lubelski, „WA”, t. 10, s. 281–285.
- Florek M. Gurba J.
- 1993 Wyniki badań wykopaliskowych w Tarnobrzegu, [w:] Sprawozdania z badań terenowych Katedry Archeologii UMCS w 1992 roku, Lublin, s. 14–21.
- Garbacz K.
- 1996 Nieznany miecz z Grębowa, gm. loco, woj. Tarnobrzeg, „Spr. Arch.”, t. 48, s. 113–117.
- Gedl M.
- 1988 Uwagi na temat możliwości wykorzystywania miejscowych złóż miedzi w epoce brązu i we wczesnej epoce żelaza, [w:] Gediga B. (red.), *Surowce mineralne w pradziejach i we wczesnym średniowieczu Europy środkowej*, Wrocław, s. 29–39.
- 1994 *Cmentarzysko z epoki brązu w Bachórze-Chodorówce*, Kraków.
- 1998a *Młodsza epoka brązu we wschodniej części polskich Karpat*, Kraków.

- 1998b Cmentarzyska grupy tarnobrzeskiej w okolicy Łańcuta „MSROA”, t. 19, s. 27–42.
- 1998c Sytuacja kulturowa i struktury osadnicze w młodszych okresach epoki brązu we wschodniej części polskich Karpat, [w:] Gancarski J. (red.), *Dzieje Podkarpacia*, t. 2, Krosno, s. 215–241.
- Godlewski P.
- 2001 Cmentarzysko grupy tarnobrzeskiej w Manasterzu, stan. 6, „MSROA” t. 22, s. 21–25.
- Gruszczyński J.
- 2007 Skarby brązowe z późnej epoki brązu w Anglii, [w:] Chochorowski J. (red.), *Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza, księga poświęcona Profesorowi Markowi Gedlowi na pięćdziesięciolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim*, Kraków, s. 275–346.
- Jakimowicz R.
- 1934 Z działalności muzeum oddziału polskiego tow. krajoznawczego w Sandomierzu, „ZOW”, t. 9, z. 3–5, s. 69.
- Jarosław P.
- 2004 Wstępne wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na cmentarzysku grupy tarnobrzeskiej w Łazach, gm. Radymno, „RPrzemyski”, t. 40, z. 2, s. 187–191.
- Jarosław P., Szczepanek A.
- 2005 Ratownicze badania wykopaliskowe w 2004 r. na cmentarzysku grupy tarnobrzeskiej w Łazach, pow. Jarosław, „RPrzemyski”, t. 41, z. 2, s. 71–78.
- 2007 Badania wykopaliskowe na stan. 30 w Łazach, pow. Jarosław w 2006, „RPrzemyski”, t. 43, z. 2, s. 31–37.
- Jarosław P., Szczepanek A., Wołoszyn M.
- 2006 Badania wykopaliskowe na stan. 30 w Łazach, pow. Jarosław w 2005, „RPrzemyski”, t. 42, z. 2, s. 33–41.
- Jockenhövel A.
- 1991 Räumliche Mobilität von Personen in der mittleren Bronzezeit des westlichen Mitteleuropa, *Germania*, t. 69, s. 49–62.
- Kadrow S.
- 1998 The „Pompeii Premise” and archaeological investigations in Poland- selected aspects, [w:] Tabaczyński S. (red.), *Theory and Practice of Archaeological Research. Vol III dialogue with the Data: the Archaeology of Complex Societies and Its Context in the 90s*, s. 285–301.
- Kłosińska E.
- 2001 Czekan żelazny z miejscowości Werchrata, pow. Lubaczów, „APŚ”, t. 6, s. 219–221.
- 2004 Nowe znaleziska związane z osadnictwem ludności kultury łużyckiej na terenie Powiatu Lubelskiego „MSROA”, t. 25, s. 303–310.
- 2005 Przyczynek do rozpoznania osadnictwa ludności kultury łużyckiej na pograniczu Kotliny Sandomierskiej, Wyżyny Kielecko-Sandomierskiej oraz Wyżyny Lubelskiej, [w:] Kuraś M. (red.), *Archeologia Kotliny Sandomierskiej*, (=Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli, nr 4), Stalowa Wola, s. 271–287.
- Kondracki J.
- 1988 *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa.
- Kostek A.
- 1991 Cmentarzysko grupy tarnobrzeskiej w Wietlinie III, gm. Laszki, woj. Przemyśl, „MSROA” za lata 1980–1984, s. 5–44.
- 2002 Cmentarzysko w Paluchach, pow. Przeworsk. Dotychczasowe badania, [w:] Gedl M. (red.), *Wielkie cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza*, Warszawa, s. 313–337.
- Krauss A.
- 1967 Cmentarzysko kultury łużyckiej w Chmielowie, pow. Tarnobrzeg, „MA”, t. 8, s. 127–132.
- Krauss A., Krauss J.
- 1970 Cmentarzysko kultury łużyckiej w Furmanach, pow. Tarnobrzeg, „MA”, t. 11, s. 175–189.
- Kristiansen K., Larsson T. B.
- 2005 *The rise of the bronze the bronze age society, travels, transmission and transformation*, Cambridge.
- Lévi-Strauss C.
- 1992 Wymiana małżeńska [w:] Szmatka J. (red.), *Współczesne teorie wymiany społecznej, zbiór tekstów*, Warszawa, s. 282–298.
- Ligoda J.
- 2004 Cmentarzysko grupy tarnobrzeskiej na stan. 1 w Tarnobrzegu, „MSROA”, t. 25, s. 105–123.
- 2005 Osada grupy tarnobrzeskiej na stanowisku 6 w Czarnej, pow. Łańcut, „MSROA”, t. 26, s. 207–262.
- Miśkiewicz J.
- 1962 Materiały kultury łużyckiej z międzyczecza Pilicy i środkowej Wisły, „Mat. Star.”, t. 8, s. 327–355.
- Miśkiewicz J., Węgrzynowicz T.
- 1974 Cmentarzysko kultury łużyckiej z Kosina, pow. Kraśnik (stanowiska I, II, III), „WA”, t. 39, z. 2, s. 131–203.
- Moskwa K.
- 1959 Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Gorzycach, pow. Tarnobrzeg, „Rocznik Województwa Rzeszowskiego”, t. 2, Rzeszów, s. 131–186.
- 1962 Późnołużyckie cmentarzysko ciałopalne na stanowisku 3 w Grodzisku Dolnym, pow. Leżajsk, „WA”, t. 28, s. 308–329.
- 1964 Łużyckie cmentarzysko ciałopalne na stanowisku I w Mokrzyszowie pow. Tarnobrzeg, „WA”, t. 30, s. 336–353.
- 1971 Późnołużyckie cmentarzysko w Trzęsówce, pow. Kolbuszowa, „MSROA za 1967”, s. 9–96.
- 1976 *Kultura łużycka w południowo-wschodniej Polsce*, Rzeszów.
- 1979 Cmentarzysko ciałopalne kultury łużyckiej w Zbydniowie, gm. Zaleszany, woj. Tarnobrzeg, „MSROA za lata 1973–1975”, s. 3–57.
- 1984 Badania zwiadowcze na stanowisku nr. 4 w Wierzawicach, gm. Leżajsk, woj. Rzeszów, „MSROA za lata 1976–1979”, s. 41–49.
- Muzyczuk A.
- 2003 Ślady produkcji brązowniczej w Hłomczy, pow. Sanok, [w:] Gancarski J. (red.), *Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Karpatach polskich. Materiały z konferencji*, Krosno, s. 339–356.
- Muzyczuk A., Pohorska-Kleja E.
- 1994 Wyniki badań wykopaliskowych w Hłomczy, gm. Sanok, woj. krośnieńskie w latach 1981–1985. Część I. Materiały, „MSROA”, t. 15, s. 55–154.
- 1996 Wyniki badań wykopaliskowych w Hłomczy, gm. Sanok, woj. krośnieńskie w 1995 roku, „MSROA”, t. 17, s. 65–83.
- Ostojka-Zagórski J.
- 1989 Homo oeconomicus w Europie Środkowej na przełomie epok brązu i żelaza, „Kwartalnik HKM”, t. 37, z. 3–4, s. 446–461.
- 1992 Rola wymiany w pradziejach (na przykładzie epoki brązu), „Kwartalnik HKM”, t. 40, z. 2, s. 119–135.
- Ormian K., Brylska M., Guściora J.
- 2001 Cmentarzysko z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Furmanach, stan 1, pow. Tarnobrzeg, województwo podkarpackie, „MSROA”, t. 22, s. 295–312.
- Paluch J. M.
- 2013 Ciałopalne cmentarzysko grupy tarnobrzeskiej kultury łużyckiej w Stalowej Woli-Charzewicach, woj. podkarpackie (stanowisko nr 1), „MA”, t. 39, s. 125–140.
- Piaskowski J.
- 1961 Badania metaloznawcze wyrobów żelaznych z cmentarzyska kultury łużyckiej w Sokolnikach, pow. Tarnobrzeg, „APolski”, t. 9, s. 7–19.
- 1988 Rodzaje rud stosowanych do wytopu żelaza na ziemiach Polski w starożytności i we wczesnym średniowieczu, [w:]

- Gediga B. (red.), *Surowce mineralne w pradziejach i we wczesnym średniowieczu Europy środkowej*, Wrocław, s. 63–80.
- Pieróg I.
2005 Stan rozpoznania archeologicznego stanowisk z okresu epoki brązu położonych w Machowie, pow. tarnobrzeński (Badania A. Kraussa w latach 1957–1967), [w:] Kuraś M. (red.), *Archeologia Kotliny Sandomierskiej. Rocznik Muzeum Regionalnego w Stalowej Woli, nr 4*, Stalowa Wola, s. 401–409.
- Poradyło W.
1995 Materiały z dawnych badań na cmentarzyskach grupy tarnobrzeńskiej przechowywane w muzeach w Przemyślu i Krakowie, *MSROA*, t. 16, s. 23.
- 2001 Cmentarzysko ludności grupy tarnobrzeńskiej w Trójczkach, gm. Orly, pow. Przemyśl, „*MSROA*”, t. 22, s. 59–105.
- Przybyła M. S.
2007 Początki późnej epoki brązu w dorzeczu Sanu i Cyschronologia, obraz kulturowy i transkarpackie powiązania, [w:] Chochorowski J. (red.), *Studia nad epoką brązu i wczesną epoką żelaza w Europie. Księga jubileuszowa poświęcona Profesorowi Markowi Gedłowi na pięćdziesięciolecie pracy w Uniwersytecie Jagiellońskim*, Kraków, s. 571–640.
- Przybyła M. S., Blajer W.
2008 *Struktury osadnicze w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza na obszarze podkarpackiej wysoczyzny lessowej między Wisłokiem i Sanem*, Kraków.
- Rajpold W.
2010 *Osada z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza na stanowisku Tarnobrzeg 5*, maszynopis pracy licencjackiej w UR, Rzeszów.
- 2012 *Przemiany osadnicze w epoce brązu i wczesnej epoce żelaza nad środkową Wisłą*, maszynopis pracy magisterskiej w UR, Rzeszów.
- 2013 Przemiany ludnościowe zachodzące od środkowego okresu epoki brązu do początków epoki żelaza w tarnobrzeńsko-koprzywnickim regionie osadniczym, „*MSROA*”, t. 34, s. 35–50.
- Romer E.
1901 Rola rzek w historii i geografii narodów, „*Przewodnik naukowy i literacki*”, z. 1, s. 58–68.
- Różańska H.
1962 Cmentarzysko kultury łużyckiej w Sieniawie-Piganach, pow. Jarosław, „*WA*” t. 27, s. 360–392.
- Szarek-Waszkowska E.
1975 Cmentarzysko kultury łużyckiej w Krzemienicy pow. Mielec, „*MSROA za lata 1970–1972*”, s. 3–51.
- Ścibior J. M.
1993 Grób szkieletowy z III okresu epoki brązu odkryty w Złotej k. Sandomierza, „*Spr. Arch.*”, t. 45, s. 147–153.
- Trybała-Zawiślak K.
2006 Drugi sezon ratowniczych badań wykopaliskowych na stanowisku 6 w Manasterzu, pow. Jarosław „*RPrzemyski*”, t. 42, z. 2, s. 43–58.
- 2007 Trzeci sezon archeologicznych badań wykopaliskowych na stanowisku 6 w Manasterzu, pow. Jarosław „*RPrzemyski*”, t. 43, z. 2, s. 47–59.
- 2011 *Rozplanowanie grobów na cmentarzyskach tarnobrzeńskiej kultury łużyckiej ze szczególnym uwzględnieniem nekropoli w Kłyżowie*, maszynopis pracy doktorskiej w UR, Rzeszów.
- 2012 *Kłyżów stan. 2 i Mokrzyszów stan. 2, cmentarzyska ciałopalne z wczesnej epoki żelaza*, Rzeszów.
- Wallerstein I.
1974 *The Modern World-System, vol. I: Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century*, New York/London.
- Zeylandowa M.
1963 Osada kultury łużyckiej w Turbii, pow. Tarnobrzeg, „*MA*”, t. 4, s. 253–297.
- Zielińska M.
2005 *Skarby spod Sanoka*, „*RPrzemyski*”, t. 41, z. 2, s. 61–70.

Wojciech Rajpold

Bronzefunde vs. Siedlungsarchäologie am Beispiel Südostpolens

Zusammenfassung

Der vorliegende Beitrag analysiert die Verteilung der Bronzegegenstände in der Entwicklungszeit der Tarnobrzeg Lauzitzer Kultur auf südostpolnischen Gebieten.

Der Autor konzentriert sich hier auf die Form der Bronzegegenstände, er analysiert auch die Lage der Fundstellen mit derartigen Gegenständen, wie auch ihre Zahl. Die Bronzegegenstände werden also aus der Siedlungsperspektive her betrachtet.

In Bezug auf die Verteilung der Bronzegegenstände sind drei Hauptregionen zu unterscheiden: südliche, nördliche und zentrale Region, in deren Bereich zahlreiche Unterschiede hinsichtlich die Fundstellenlage zu beobachten sind. Registriert wird auch unterschiedlicher Rhythmus der sich in einzelnen Regionen vollziehenden Wandlungen.

Es ist zu bemerken, dass in der älteren Stufe die zentrale Region dominant ist. Dort werden die meisten Fundstellen

registriert, dort lebten auch die Hauptabnehmer, der aus dem Süden eintreffenden Bronzeerzeugnisse. Die nördliche Region ist deutlich ärmer. Allem Anschein nach hatte der Süden bei dem Austausch zwischen der zentralen Region und den Gebieten an der Theiß vor allem eine Vermittlungsfunktion.

In der jüngeren Stufe kommt es zu einer gewaltigen Umwandlung: die meisten Bronzegegenstände werden jetzt in der nördlichen Region registriert. In der zentralen Region wird ihre Zahl spärlicher. Im Süden entsteht dagegen, in der Nähe von Sanok, eine große Konzentration, was vermutlich auf die lokale Produktion der Bronzegegenstände zurückzuführen ist.

Anscheinend waren die Wandlungen in der zentralen und südlichen Region durch die Infiltration neuer Gruppen bedingt. Diese haben nämlich die bisherigen Machtverhältnisse zwischen dem Norden und Zentrum gestört und zur Stärkung dieser zuletzt genannten Region beigetragen.